

Grote Grazers: Ervaringen van het Publiek

Een analyse van de beeldvorming en het gedrag van omwonenden en bezoekers ten opzichte van de verschillende wildlevende grote grazers in de Maashorst

ARK
NATUUR
ONTWIKKELING

Universiteit Leiden

Juni 2017

Anne Veens

ARK Natuurontwikkeling & Universiteit Leiden
Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie

Grote Grazers: Ervaringen van het Publiek

Een analyse van de beeldvorming en het gedrag van omwonenden en bezoekers ten opzichte van de verschillende wildlevende grote grazers in de Maashorst

Anne Veens, BSc

Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie

Begeleid door:

Elma Duijndam

Jan Jansen

ARK Natuurontwikkeling

Universiteit Leiden

Afbeelding voorpagina: © Maurice van Doorn (2017)

Inhoudsopgave

Voorwoord	blz. 4
Inleiding	blz. 5
Hoofd- en deelvragen	blz. 5
Hoofdstukken	blz. 6
1. Rewilding wereldwijd: Kanttekeningen vanuit de sociale wetenschap	blz. 9
1.1 Rewilding in haar grondslag	blz. 9
1.2 Normativiteit van rewilding	blz. 10
1.3 Sociale en culturele implicaties van rewilding	blz. 11
1.3.1. Beeldvorming omtrent het landschap	blz. 11
1.3.2. Beeldvorming omtrent de grote grazers	blz. 12
2. Rewilding in Nederland: ARK Natuurontwikkeling	blz. 14
2.2 ARK en grote grazers	blz. 14
2.3 ARK en subjectieve ervaringen	blz. 15
3. Rewilding in de Maashorst: Grote grazers in plannen en media	blz. 17
3.1 De Maashorst-natuurplannen vóór betrokkenheid van ARK	blz. 17
2.1.1 Het natuurplan van 2005	blz. 17
2.1.1. Het Maashorst Manifest en Natuurplan van 2009	blz. 18
3.2 De Maashorst-natuurplannen vanaf betrokkenheid van ARKs	blz. 18
2.2.1. Inrichtings- en Beheerplan de Maashorst	blz. 18
3.3 Grote grazers in de Maashorst en media	blz. 20
3.3.1 Ingezette communicatiemiddelen	blz. 20
3.3.2 Tegenstanders van de grote grazers	blz. 21
3.3.3 Voorstanders van de grote grazers	blz. 22
4. Methodologie	blz. 25
4.1 Onderzoekspopulatie	blz. 25
4.2 Kwantitatieve methoden: Enquête	blz. 25
4.3 Kwalitatieve methoden: Participerende observatie & Interviews	blz. 25
4.4 Ethiek	blz. 26
4.5 Limitaties	blz. 26
5. Resultaten	blz. 27
Interpretatie van kwantitatieve analyses	blz. 28
5.1 Algemene beschrijving respondenten	blz. 29
5.2 Algemene houding ten opzichte van <i>rewilding</i>	blz. 31
5.3 Algemene houding ten opzichte van grote grazers	blz. 33
5.4 Beeldvorming omtrent de exmoor pony	blz. 34

5.4.1 Bekendheid van de exmoor pony	blz. 34
5.4.2 Houding ten opzichte van de exmoor pony	blz. 34
5.4.3 Ervaring van veiligheid bij de exmoor pony	blz. 35
5.4.4 Ervaring van vrijheid bij de exmoor pony	blz. 36
5.4.5 Ervaring van thuishoren exmoor pony	blz. 36
5.4.6 Behoeftte aan communicatie bij de exmoor pony	blz. 37
5.5 Beeldvorming omtrent de tauros	blz. 39
5.5.1 Bekendheid van de tauros	blz. 39
5.5.2 Houding ten opzichte van de tauros	blz. 39
5.5.3 Ervaring van veiligheid bij de tauros	blz. 40
5.5.4 Ervaring van vrijheid bij de tauros	blz. 41
5.5.5 Ervaring van thuishoren tauros	blz. 41
5.5.6 Behoeftte aan communicatie bij de tauros	blz. 42
5.6 Beeldvorming omtrent de wisent	blz. 43
5.6.1 Bekendheid van de wisent	blz. 43
5.6.2 Houding ten opzichte van de wisent	blz. 43
5.6.3 Ervaring van veiligheid bij de wisent	blz. 44
5.6.4 Ervaring van vrijheid bij de wisent	blz. 48
5.6.5 Ervaring van thuishoren wisent	blz. 49
5.6.6 Behoeftte aan communicatie bij de wisent	blz. 50
5.7 Beeldvorming en Identiteit: Onderzochte verbanden	blz. 52
5.7.1. Leeftijd & houding en ervaring van veiligheid grote grazers	blz. 52
5.7.2. Geslacht & houding en ervaring van veiligheid grote grazers	blz. 52
5.7.3. Zeeland & houding en ervaring van veiligheid grote grazers	blz. 53
5.7.4. Omwonenden & houding en ervaring van veiligheid grote grazers	blz. 55
5.7.5. Agrarische achtergrond en houding rewilding en houding en ervaring van veiligheid grote grazers	blz. 56
5.7.6. Frequentie van bezoek en houding en ervaring van veiligheid grote grazers	blz. 57
6. Conclusie	blz. 58
7. Aanbevelingen voor ARK	blz. 61
Logische argumenten en subjectieve ervaringen?	blz. 61
Concrete vragen en zorgen	blz. 61
Literatuurlijst	blz. 63
Bijlage 1: Enquête: ‘Grote grazers & de ervaringen van het publiek’	blz. 70
Bijlage 2: Statistische analyses SPSS	blz. 76
Bijlage 3: Blog ‘De Maashorst: Ruimte voor dialoog’	

Voorwoord

Op mijn laatste veldwerkdag wandelde ik met bosbeheerder Maurice van Doorn en zowel de oprichter van de petitie vóór als de oprichters van de petitie tegen de grote grazers in een lichte motregen vanuit het dorp Zeeland de Maashorst in. In het wengebied van de wisenten overdacht ik hoe het gebied zo'n 20 à 30 jaar geleden, zoals Maurice het noemde nog 'maïskolf en landbouw' was. Moet je nu eens zien. Ik bekeek het stuk land met haar talloze plantjes, vogels in hoge bomen en dode takken op de grond. In mijn hoofd herhaalden de gesprekken in het veld zich: prachtig natuurlandschap, volgens sommigen, ruig en wild, voor weer anderen een dierentuin, een ontplofte bom. We zochten naar de wisenten. Daar ging ik weer. De wisent als boegbeeld, als publiekstrekker, als bedreiging, als sleutelrol in het ecosysteem, als gevaarlijk en fotogeniek. Ik vroeg me af hoe ik de complexiteit ervan ooit zou kunnen weergeven.

Met dit verslag hoop ik handvaten te bieden om de situatie in de Maashorst beter te begrijpen en tevens inzicht te bieden in hoe ervaringen van omwonenden en bezoekers in *rewilding* een belangrijke rol spelen. Ik ben blij mijn bachelor Culturele Antropologie en Ontwikkelings sociologie af te sluiten met een samenkomst van mens en natuur, in mijn studie niet los van elkaar te zien, en in natuurontwikkeling evenmin.

ARK Natuurontwikkeling, hartelijk bedankt voor deze inspirerende stage, met in het bijzonder mijn begeleidster Elma Duijndam!

Inleiding

ARK Natuurontwikkeling, in dit rapport afgekort als ARK, geldt sinds haar oprichting in 1989 binnen Nederland als pionierende organisatie wat betreft *rewilding* oftewel natuurontwikkeling. Haar projecten spitsen zich toe op gebiedsontwikkeling en ecosysteemherstel, waarbij het (her)introduceren van ecologische sleutelsoorten een cruciale rol speelt. Om deze reden heeft ARK in talloze gebieden al dieren geïntroduceerd, waaronder grote grazers als konikpaarden, exmoorpony's, Schotse hooglanders, hekrunderen, wisenten, tarossen, rode geuzen en gallowayrunderen. De grazers zorgen ieder op een unieke manier met hun graas- en trekgedrag voor een minder kunstmatig natuurbeheer. Bovendien kennen zij talloze functies voor de ontwikkeling van andere plant- en diersoorten (Van den Herik & Verkaart 2006). ARKs kracht ligt in haar dubbele visie: Zij probeert enerzijds meer ruimte te geven aan wildere natuur, waarbinnen natuurlijke processen hun gang kunnen gaan, en tegelijkertijd kent zij een focus op 'vrij toegankelijke natuur' en 'betrokkenheid van mensen' (ARK 2017).

In het kader van deze vrije toegankelijkheid en betrokkenheid van publiek is het noodzakelijk om na te gaan op welke wijzen mensen de grote grazers, als onderdeel van hun natuurbeleving, beschouwen en benaderen. Bulkens, Muzaini en Minca (2016) noemen in hun onderzoek naar de sociale impact van de natuurontwikkeling op de Millingerwaard, het eerste gebied waar ARK een project uitvoerde, dat er talloze documenten zijn over de ecologische en biologische aspecten van de natuurontwikkeling, terwijl de sociale factoren ongedefinieerd blijven. Zij zien dit als een gebrek. De beeldvorming omtrent grote grazers is immers van invloed op de houding en het gedrag dat mensen zullen hebben naar de dieren toe en de dieren zullen op hun beurt evengoed ook reageren op het gedrag van mensen. Dit maakt dat beeldvorming zowel direct als indirect bijdraagt aan het gedrag van grazers, het risico op mens/dier-conflicten en de mogelijkheden voor 'toegankelijke natuur' (Bulkens, Muzaini & Minca 2016: 809). Ook Arts, Fischer en Van der Wal (2012: 191) noemen dat kritische analyses van natuurplannen binnen *rewilding* hoognodig zijn, omdat zij anders dan vaak verwacht veel invloed kunnen uitoefenen, zowel op sociale ervaringen als op de werking van het beleid zelf. Om die reden roepen Prior en Ward (2016: 132) sociale wetenschappers op om het veld, en daarmee het debat, van natuurontwikkeling te betreden.

Dat het voor ARK ook van belang is om aandacht te besteden aan de sociale implicaties van natuurontwikkeling, blijkt sterk uit de commotie die de afgelopen maanden in natuurgebied de Maashorst in Noord-Brabant is ontstaan. ARK heeft hier in 2015 de exmoor pony en de tauros, en in 2016 de wisent, geïntroduceerd als onderdeel van het grotere natuurplan van Stuurgroep de Maashorst om het gebied robuuster te maken (Inrichtingsoverleg Maashorst 2015: 31). In de rapporten werd niet verwacht dat er problemen zouden komen met de grazers en het publiek, 'gelet op de ervaringen in andere gebieden' (Inrichtingsoverleg Maashorst 2015: 17). Desondanks hebben de introducties de bezoekers en bewoners niet ongeroerd gelaten. In lokale media is zowel een voor- als een tegenpetitie, met name op de wisent en in mindere mate ook op de tauros gericht, ontstaan en zowel felle

tegenstanders als grote pleitbezorgers laten van zich horen. Daar waar de één de grazers als uiterst waardevol beschouwd, is de ander hen liever kwijt dan rijk.

In mijn veldwerk heb ik door middel van zowel kwantitatieve als kwalitatieve analyses onderzocht in hoeverre deze uiteenlopende mediaberichten en visies opgaan onder een steekproef bezoekers en omwonenden. Welke argumenten worden aangekaart? Welke emoties, verwachtingen en belangen spelen hierbij een rol? Welke andere factoren bepalen of beïnvloeden de beeldvorming over grote grazers? Hiermee dient dit rapport als advies aan ARK, waarin ik beoordeel in hoeverre de ervaringen met de grote grazers van het publiek van de Maashorst stroken met de visie van ARK.

Hoofd- en deelvragen

De onderzoeksvraag luidt:

Hoe ervaren bezoekers en omwonenden van natuurgebied de Maashorst de verschillende wildlevende grote grazers die zijn geïntroduceerd door ARK?

Om de ‘ervaring’ van de respondent te meten heb ik een focus gelegd op de beeldvorming omtrent de grazers, oftewel welke beelden, ideeën en verwachtingen gepaard gaan met de al dan niet positieve houding ten opzichte van de grazers. Beeldvorming dient als het uitgangspunt om meer inzicht te verkrijgen in de daaropvolgende gedragingen van mensen in omgang met de dieren. De eerste deelvraag, die door middel van kwantitatieve analyses, korte gesprekken en diepte-interviews is beantwoord, luidt als volgt:

1. Welke beeldvorming hebben bezoekers en omwonenden van natuurgebied de Maashorst van de verschillende wildlevende grote grazers?

- In welke termen praten de bezoekers en omwonenden over de verschillende wildlevende grote grazers?
- Welke emoties uitte de bezoekers en omwonenden over de verschillende wildlevende grote grazers?
- Welke eigenschappen kennen de bezoekers en omwonenden toe aan de verschillende wildlevende grote grazers?
- Welke verwachtingen hebben de bezoekers en omwonenden van de verschillende wildlevende grote grazers?
- In hoeverre zien de bezoekers en omwonenden de verschillende wildlevende grote grazers als onderdeel van hun recreatiemogelijkheden?
- In hoeverre zien de bezoekers en omwonenden de verschillende wildlevende grote grazers als ‘positief’, als ‘veilig’ en als ‘thuishorend in de Maashorst’?

De door beeldvorming beïnvloede gedragingen heb ik tevens, al is het in mindere mate dan de beeldvormingen zelf, aan de hand van (participerende) observatie onderzocht onder de vraag:

2. Welk gedrag vertonen bezoekers van natuurgebied de Maashorst naar de verschillende wildlevende grote grazers toe?

- Welke afstand bewaren de bezoekers en omwonenden naar de verschillende wildlevende grote grazers toe?
- Welke bewegingen maken bezoekers en omwonenden naar de verschillende wildlevende grote grazers toe?

Hierbij ga ik vooral in op specifieke punten waar, vergeleken met ARKs visie, knelpunten ontstaan.

Hoofdstukken

In het eerste hoofdstuk zal ik ingaan op *rewilding* als stroming van natuurontwikkeling waar ARK Natuurontwikkeling ook toe behoort. Hierin komen definities van *rewilding* en theoretische kanttekeningen van sociale wetenschappers, zowel gefocust op haar grondslag als haar sociale en culturele implicaties, naar voren.

Vervolgens zal ik in het tweede hoofdstuk ingaan op de specifiekere visie van ARK Natuurontwikkeling binnen Nederland. Door haar visie weer te geven, kan ik deze later helderder vergelijken met de visies van bezoekers en omwonenden.

In hoofdstuk 3 geef ik de context omtrent natuurgebied de Maashorst. De natuurplannen van zowel vóór als vanaf ARKs inmenging staan beschreven, en evengoed reacties in (social) media op de door ARK geïntroduceerde grote grazers. Dit geldt als basis voor het verdere veldwerkonderzoek.

In het vierde hoofdstuk licht ik toe welke methodologie ik gebruikt heb: een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methoden. Ook benoem ik hier een ethische reflectie en de limitaties van het onderzoek.

De resultaten van mijn veldwerkonderzoek zijn in hoofdstuk 5 te lezen. Ik gebruik hierbij analyses van de kwantitatieve data, aangevuld door kwalitatieve data door middel van observaties en citaten. Allereerst zal ik de algemene houding van het publiek ten opzichte van *rewilding* en de grote grazers belichten, maar om een scherper beeld te krijgen zal ik vervolgens ingaan op de beeldvorming per dier: exmoor pony, tauros en wisent. Tevens zullen in het veld veelvuldig gehoorde verbanden met betrekking tot houding en ervaring van veiligheid bij de dieren en bijvoorbeeld geslacht, woonplaats, frequentie van bezoek, enzovoorts weerlegd of bevestigd worden.

Ten slotte zal ik in mijn conclusie afsluiten met de globale bevindingen en daaropvolgend een aantal aanbevelingen aan ARK geven op het gebied van communicatie omtrent de verschillende grote grazers.

1. Rewilding wereldwijd: Kanttekeningen vanuit de sociale wetenschap

1.1 Rewilding in opkomst

Rewilding is de afgelopen 30 jaren opgekomen als een nieuwe en dynamische strategie binnen het denken over natuurbehoud, dat met name in Noord-Amerika en Europa steeds meer stijgt in populariteit (Nogués-Bravo et al 2016: 84, Jepson & Schepers 2016:2). De focus van *rewilding* ligt op natuurontwikkeling, ook wel genoemd procesnatuur of in de Nederlandse context ‘nieuwe natuur’. *Rewilding* fixeert niet op een specifieke, geplande conservatie van bepaalde soorten, plekken of landschappen. In plaats daarvan staan voorstanders van *rewilding* juist open voor de creatieve processen waarbinnen het landschap en haar soorten samen bewegen (Rewilding Europe 2012). Als belangrijk onderdeel van rewilding geldt de (her)introductie van vaak in het gebied verdwenen wildlevende dieren waardoor de natuur zich verder herstellen en ontwikkelen kan (Brown, McMorran & Price 2011: 289). Daardoor, bepleiten voorstanders, is *rewilding* beter afgestemd op de ecologische omstandigheden van een veranderend klimaat (Lorimer & Driessen 2013: 172). Bovendien zou zij een keerpunt vormen binnen de lange geschiedenis van menselijke verstoring van het landschap (ibid.). In plaats van een actief beheer door mensen zoals voorgaande vormen van natuurbehoud kent, wordt de menselijke impact van *rewilding* immers juist geminimaliseerd.

Michael Soulé & Reed Noss (1998: 23), die samen met David Foreman aan de voorgrond stonden van *rewilding* in Noord-Amerika en de term voor het eerst definieerden kozen voor ‘the protection or restoration of the full suite of native predators to ecosystems, thereby restoring self-regulating land communities (...) and *minimizing* the need for human management’ (Soulé & Noss 1998: 23). Sindsdien zijn er talloze definities ontstaan, en ook talloze verschillende projecten die onder diezelfde term geschaard worden. Jørgensen (2014: 482) benadrukt dat *rewilding* niet geïnterpreteerd kan worden als ‘het gewoon wild maken van iets’. Een belangrijke lijn is bijvoorbeeld het minimaliseren van menselijke impact, maar de uiteindelijke degradaties van die menselijke impact verschillen. Soulé en Noss (1998: 23) bijvoorbeeld verwijzen in bovenstaande definitie net als Navarro en Pereira (2012: 904) met ‘restoring natural ecosystem processes and reducing human control’ naar een proces waaraan het *vermindere*n van de menselijke impact inherent is. Höchtl, Lehringer & Konold (2005: 86) gaan echter een stap verder en beschouwen *rewilding* als iets waarin de menselijke controle compleet afwezig is: ‘a process in which a formerly cultivated landscape develops without human control’.

Door haar nadruk op *minstens* het minimaliseren van de menselijke impact, laat staan het compleet uitschakelen ervan, wordt *rewilding* door critici soms verweten een paradoxaal karakter te kennen. Breebaart (2017) bijvoorbeeld noemt dat de creaties van ‘wilde natuur’ zo sterk door mensenhanden gevormd zijn, dat deze plekken geen ‘echte natuur’ meer te noemen vallen. Ook Graef (2016) noemt het ironisch dat natuurgebieden waar gepoogd wordt los te komen van een menselijke

impact, uiteindelijk zelf een menselijke creatie zijn. Een respondent in het onderzoek van Bulkens, Muzaini en Minca (2016: 818) in de Millingerwaard, een gebied waar procesnatuur de regel is, stelt in diezelfde lijn: ‘Wat ze wildernis noemen, is nieuwe natuur, en laten we eerlijk zijn, het is allemaal een beetje nep (...) Ik weet dat ik een beetje voor de gek wordt gehouden’ (Bulkens, Muzaini & Minca 2016: 818).

Persoonlijk denk ik dat het niet zinnig is een dichotomie tussen zogenaamd ‘echte’ en ‘neppe’ natuur te stellen. Ook Drenthen (2016) stelt dat deze zogenaamde paradox niet opgaat, maar dat voorstanders van *rewilding* zich er wel bewust van moeten zijn dat het proces een actieve vorm van ‘controlled decontrolling’ kent. Ook al is op de langere termijn een sterk verminderde hoeveelheid menselijke ingrepen, oftewel ‘decontrolling’ de uitkomst, het beginpunt ervan is sterk bepaald door menselijke ingrepen en dus ‘controlled’. Ook deze vorm van natuurbeleid is dus een bewuste keuze van een groep mensen (Bekoff 2015: 151).

1.2 De normativiteit van *rewilding*

Kate Soper (1995) stelde dat er onder ecologen binnen natuurbehoud een discourse zou heersen waarbinnen natuur als een ‘independent domain of intrinsic value, truth or authenticity’ wordt beschouwd. *Rewilding*-voorstanders onderscheiden zich in hun visie van natuurbehoud, maar toch wordt bewustzijn van de ‘menselijke kanten’ van *rewilding* in projecten evengoed vaak ondermijnd. Nogues-Bravo et al (2016) stellen als voorstanders van *rewilding* bedenkelijk: ‘The drumbeat gets louder and louder but self-evaluations have been rare’. De natuurwetenschappen genieten sterke dominantie waardoor discussies zich toespitsen op biodiversiteit, ecosystemen en technologische reproductie (Arts, Fischer en Van der Wal 2011: 244, Keulartz 2012: 55, Schenck 2015: 99, Hintz 2007: 18). Sociaaleconomische en politieke kanten van *rewilding* blijven daardoor onderbelicht (Bulkens, Muzaini en Minca 2016). Toch is *rewilding* niet los te zien van mensen: zij is een menselijke keuze in haar grondslag, en heeft in haar uitkomst impact op mensen.

Hintz (2007: 178, 190) noemt dat ‘ecocentrisme’ geen kader zou moeten zijn waarbinnen de natuur, zoals Soper (1995) noemde, wordt gezien als een op zichzelf staand begrip. Volgens hem moeten biologische en ecologische plannen zich niet verheffen boven het politieke en sociale. De uitkomst van een natuurplan oefent namelijk vaak juist op het sociale en politieke vlak veel invloed uit en kent daarmee directe consequenties voor omwonenden en natuurbezoekers (Baker & Eckerberg 2013: 17, Linnell et al 2015: 979). Omwonenden en natuurbezoekers oefenen op hun beurt tegelijkertijd ook weer invloed uit op het proces zelf, bijvoorbeeld door zich niet aan de richtlijnen van *rewilding*-plannen te houden of een bepaalde visie op het proces te veralgemeniseren in de media. Het is dus van groot belang dit politieke karakter serieus te nemen.. Voorstanders van *rewilding* moeten vragen blijven stellen over waarom ze dit willen, hoe ze dit doen en op welke mensen dit welke impact kan hebben. Het normatieve karakter dat natuurwetenschappelijke percepties vanuit de ecologie en biologie kunnen aannemen, door de vanzelfsprekendheid waarmee zaken als ‘nut voor het ecosysteem’

gepresenteerd worden, moet aangekaart worden door politieke overwegingen expliciet te maken (Robbins & Moore 2013: 12). Op grote schaal zouden substantieve debatten omtrent de culturele implicaties van ecologische doeleinden van *rewilding* aangekaart moeten worden, pleit van den Berg (2004). Op kleinere schaal is het volgens Van den Belt (2004: 326, 327) met name van belang dat de visies op *rewilding* van de ‘gewone burger’ in plaats van slechts die van de wetenschappelijke experts worden meegenomen. Bulkens, Muzaini en Minca (2016: 812) noemen etnografisch onderzoek, om de culturele context van de gebieden te begrijpen waar *rewilding* zich afspeelt, hoognodig.

1.3 Sociale en culturele implicaties van *rewilding*

1.3.1 Beeldvorming omtrent het landschap

Massey (2005: 9) verwoordt het prachtig: Elke ruimte denkbaar, waaronder natuurgebieden, is ‘*a simultaneity of stories-so-far*’ omdat er op hetzelfde moment verschillende ideeën zijn, die elkaar aanvullen en tegelijkertijd contrasteren. Ook Bulkens, Muzaini en Minca (2016: 815) lichten toe hoe één landschap door talloze gevoelens en ideeën van mensen gevormd wordt. Er zijn volgens hen ‘multiple layers of understanding’ per gebied. In hun onderzoek naar de Millingerwaard stellen zij dergelijke gevoelens en ideeën expliciet aan de kaak. Zo zijn er omwonenden die de procesnatuur ‘ongecontroleerd en ruig’ vinden en dat associëren met een gevoel van vrijheid (Bulkens, Muzaini & Minca 2016: 815). Evengoed zijn er mensen die diezelfde procesnatuur zien als het verlies van een oud landschap, als iets dat ‘zonde’ en ‘jammer’ is (Bulkens, Muzaini & Minca 2016: 816).

Linnell et al (2015) leggen uit dat verschillende ervaringen van *rewilding* te maken hebben met de beeldvormingen over het landschap als onderdeel van de eigen identiteit. Het landschap wordt per persoon een andere symbolische waarde toegekend. Wel zijn er patronen te vinden binnen deze ervaringen van groepen mensen die gelijksoortige eerdere ervaringen of beelden hebben. Deze ‘groepjes’ ervaringen of beelden kunnen volgens Lorimer et al (2013: 55) heel goed samengaan, maar ook heel goed conflicteren met de doeleinden van *rewilding*.

Zo waren er ook in de Millingerwaard veel positieve visies afkomstig van stellen die verhuisd zijn naar de regio voor rust en natuur (Bulkens, Muzaini en Minca 2016: 814). Drenthen (2017: 5) merkt ook op hoe ‘stedelingen’ zich aangetrokken zouden voelen door ‘wildernis’. De negatieve reacties daarentegen waren vaak van mensen die het landschap onder hun ogen zagen veranderen en dit juist niet konden verenigen onder hun eigen visie van hoe het landschap ‘zou moeten zijn’. Hieronder vallen bijvoorbeeld boeren die het agrarische landschap zien als mooi en nuttig en het liever niet omgevormd hadden gezien. Ook Bauer, Wallner & Hunziker (2009: 2917) ondervinden in hun onderzoek naar *rewilding* in Zwitserland dat personen die opgroeien in rurale landschappen geneigd zijn meer weerstand te bieden tegen *rewilding*. Höchtl, Lehringer en Konold (2005: 92) omschrijven een soortgelijke situatie in Italië waarbij ‘wilde natuur’ door bewoners als negatief worden beschouwd, omdat zij het daardoor minder gaan associëren met ‘homeland’ (Höchtl, Lehringer & Konold 2005:

92). Het doen veranderen van de relatie tussen mens en natuur zou in deze gevallen als onbegrijpelijk worden gezien, omdat het immers diezelfde relatie is die het landschap tot stand heeft doen komen (Linnell et al: 980).

Deze ervaringen maken dat niet alleen gekeken moet worden naar de verschillende ecologische en biologische waarden van het landschap, maar ook aandacht worden geschonken aan de rol van geschiedenis en verhalen in de relaties van mensen met hun omgeving (Drenthen 2017: 15, Deliège & Drenthen 2012). Het is van belang te onthouden dat de persoonlijke waardering die mensen toekennen aan bepaalde landschappen een uitkomst is van hoe die natuur verbonden is aan hun sociale en culturele achtergrond (Drenthen 2005: 332): Natuurontwikkeling staat in geen geval los van haar culturele context.

1.3.2. Beeldvorming omtrent grote grazers

Net als beeldvorming omtrent het landschap, is beeldvorming omtrent (te) geïntroduceerde dieren cruciaal voor de implementatie van *rewilding*-plannen. Visies van natuurorganisaties kunnen sterk verschillen van visies van ‘publiek’: en ondanks patronen binnen dit ‘publiek’ is ook zij gedifferentieerd.

Drenthen (2016) analyseert bijvoorbeeld social media-kanalen waar gesproken wordt over de potentiële herintroductie van de wolf in Nederland, als onderdeel van *rewilding*. De wolf roept hierop uiteenlopende associaties op als ‘primitief’, ‘prachtig’, ‘gevaarlijk’, ‘hoogintelligent’. Hiermee komt zij symbool te staan voor van alles. Onder sommige partijen wordt haar aanwezigheid in Nederland hevig verworpen: de wolf is voor deze groep mensen vooral ‘een indringer’. Andere groepen verwelkomen haar als ‘een vriend’ of liefkozen haar zelfs als ‘een slachtoffer van haat’ (Drenthen 2016: 323, 325). Dergelijke ideeën zijn volgens hem gebaseerd op grotere ideeën over natuur: de visie van ‘indringer’ zou gebaseerd zijn op sterkere scheidlijnen tussen het culturele en het natuurlijke, waardoor het ‘natuurlijke’ gevaarlijke kenmerken toegekend krijgt. Daarentegen ontkennen visies van ‘vriend’ en ‘slachtoffer’ in veel gevallen de biologische kerneigenschappen van roofdieren (Drenthen 2016: 327). Gevoelens, ideologieën en verlangens krijgen de overhand wanneer er over de wolf wordt gesproken (ibid.). Natuurbeschermers pleiten voor een benadering van de wolf op een ‘realistische’ manier, waar de feiten bepalend zouden zijn. Door echter de wolf te normaliseren worden wolven ‘manageable objects’ en wordt voorbijgegaan aan de sociale en culturele ervaringen, die juist zo bepalend zijn voor de manieren waarop de mensen omgaan met dieren, en dus voor de plek die de dieren krijgen in de maatschappij. Deze ervaringen leiden er immers toe dat mensen angst hebben voor de dieren, en ver uit hun buurt willen blijven, of ze juist willen aaien of te voeren (Drenthen 2016: 334).

In de groot wild enquête die Natuurmonumenten in 2013 in Nederland landelijk afnam blijkt dat de visies per wildlevend dier sterk kunnen verschillen van elkaar. Bij de wolf kiest een meerderheid voor woorden als ‘eng, roofdier en afschieten’ om hun relatie tot het dier te omschrijven,

terwijl het edelhert ‘prachtig, imponerend, mooi’ oproept (Natuurmonumenten 2013: 5, 14). Smit, Dekker & Cromsigt (2008) noemen dat de wisent evengoed als een levensgevaarlijk dier blijkt te worden gezien. De wisent zou een slecht imago hebben sinds de media in 1970 (Claessens 2016: 28). Dit zou daaropvolgend weer als reden kunnen gelden dat zij in Nederland nog niet veel maatschappelijk draagvlak kent (Smit, Dekker & Cromsigt 2008). Ook Arts, Fischer en Van der Wal (2012: 911) noemen dat de introductie van de dieren ongeacht de precieze reden ervoor van ecologen en biologen geassocieerd kan worden met schade, gevaar voor de menselijke veiligheid en het gevoel het land kwijt te raken.

Klaver, Keulartz, Van den Belt en Gremmen (2002: 7) beschrijven verder dat mensen in Nederland regelmatig over geïntroduceerde grote grazers een beeld hebben als gelijk aan dieren van de boerderij of manege. Ook Bulkens, Muzaini en Minca (2016: 817) noemen dit: in de benamingen van grazers wordt vaak gekozen voor ‘vee’ in plaats van ‘wild’ en ‘koe’ in plaats van ‘rund’. Zo spreekt een van hun respondenten: ‘En als ik dan die koeien en paarden zie, geen enkele boer zou ooit zo zijn dieren laten rondlopen... Bedekt met bramen, en in het moeras, in de zomer en in de winter...’ (Bulkens, Muzaini & Minca 2016: 817). Deze gebruikte terminologie bevestigt de beeldvorming van de dieren als ‘boerderijdieren’ en leidt tevens, door de verspreiding ervan, tot een reproductie van deze associatie. Die beeldvorming gaat tegelijkertijd gepaard met een door sommige bewoners en omwonenden ervaren drang om de dieren, net als op de boerderij, te verzorgen of te voeren. Linnartz & Meissner (2014: 38) van ARK en Rewilding Europe noemen een aantal vaak gestelde vragen van mensen als ‘mogen we ze voeren’ en ‘moeten ze ontwormd worden’ waaruit impliciet een bezorgdheid over het welzijn van de dieren blijkt. Ook in het gebied Borgharen in Zuid-Limburg bijvoorbeeld werden de grote grazers afgelopen winter bijgevoerd door omwonenden, waardoor ARK in samenwerking met Free Nature besloot een excursie te organiseren. In deze excursie werd uitgelegd waarom het bijvoeren niet nodig is en zelfs negatieve effecten kent voor de dieren zelf, die zich erdoor afhankelijker zullen opstellen. Goed bedoeld of niet zorgt bijvoeren immers *juist* voor grotere risico’s, omdat de dieren geneigd zullen zijn dichterbij de mensen te komen en een bepaalde verwachting van hen creëren (Free Nature 2017). Deze afhankelijkheid strookt compleet met de visie van ecologen en natuurbeheerders die deze dieren juist als wildlevend willen behandelen (Klaver, Keulartz & Gremmen 2002: 8). In het ergste geval leidt dit gebrek aan kennis over wildlevende dieren tot ongelukken, omdat dieren opdringerig kunnen worden (Herik en Verkaart 2006: 8).

De beeldvorming omtrent een bepaald dier is dus zoals uit de voorgaande voorbeelden blijkt van directe invloed is op het gedrag van mensen naar het dier toe, de waardering voor het dier en de uiteindelijke implementatie van *rewilding*. Menselijke beeldvorming en daaruit voortkomend gedrag kan de ecologische doelen van *rewilding*, waarbij het draait om een evenwicht creëren in natuurlijke processen, sterk ondermijnen (Schenck 2015: 100, Rinfret 2009). Het is dus belangrijk om te achterhalen waar dergelijke beeldvorming vandaan komt en welke andere variabelen daar aan zijn verbonden.

2. Rewilding in Nederland: ARK Natuurontwikkeling

2.1 ARK en grote grazers

Ook in Nederland is de notie van *rewilding* afgelopen jaren sterk opgekomen. Nederland vergaart, ondanks haar sterk gecultiveerde landschap, wereldwijde bekendheid door haar creaties van ‘nieuwe natuur’ (Bulkens, Muzaini & Minca 2016). *Rewilding* spitst zich met name toe op de omvorming van agrarische gebieden tot wildere natuurlandschappen (Drenthen 2003: 331). De Snoo (2017) noemt dit innovatief, omdat Nederland momenteel immers vanwege haar dichtbevolktheid relatief weinig ruimte heeft voor natuur, maar daarentegen wel relatief veel agrarische grond tot haar beschikking heeft.

Van den Herik & Verkaart (2006: 4) geven een aantal trends binnen Nederland weer, die *rewilding* nog meer mogelijkheden geven. Zij zien een beweging van behoud naar ontwikkeling, van kunstmatig naar natuurlijk, van controle naar dynamiek, van geïsoleerd naar aaneengesloten. Natuurontwikkeling in Nederland zou zo steeds meer gefocust zijn op ‘creëren van dynamische natuur in plaats van behouden van statische natuur’ (Doevendans, Lörzing & Schram 2007: 333). Modernisering en rationalisering maken plaats voor een dubbele ontwikkeling: enerzijds nieuwe ecologische structuren en anderzijds opkomende recreatie (Doevendans, Lörzing & Schram 2007: 339).

Binnen Nederland geldt ARK als een van de pionierende organisaties wat betreft het creëren van procesnatuur. Haar projecten spitsen zich toe op gebiedsontwikkeling, ecosysteemherstel en herintroducties van ecologische sleutelsoorten. ARK is evengoed te scharen onder de dubbele ontwikkeling die Doevendans, Lörzing & Schram (2007) benoemden: Zij wil immers enerzijds ‘meer ruimte geven aan wilde natuur waarin natuurlijke processen hun gang kunnen gaan, zodat spontaan een grotere rijkdom aan landschappen, planten en dieren kan ontstaan (ecologische structuren)’ (ARK 2017). Tegelijkertijd heeft zij een focus op ‘vrij toegankelijke natuur als voorwaarde voor de betrokkenheid van mensen (opkomende recreatie)’ (Bulkens, Muzaini & Minca 2016: 808, ARK 2017).

Sinds haar oprichting in 1989 ARK heeft in verschillende gebieden grote grazers ingezet en beheerd. Sterke, zelfredzame rassen die in Nederland een plek in de natuur hebben gekregen door ARK en hierdoor vergaand dedomesticeren zijn onder andere konikpaarden, exmoorpony’s, Schotse hooglanders, heckrunderen, wisenten, taoussen, rode geuzen en gallowayrunderen. Ze leven in sociale kuddes, waarin het natuurlijk gedrag zo volledig mogelijk tot expressie komt. Inmiddels, sinds 2007, heeft ARK de tak ‘kuddebeheer’ afgesloten. Deze is zelfstandig verder gegaan als de stichting FREE Nature (ARK 2016-2). Het introduceren van de dieren, en het passen en meten in het specifieke gebied, heeft ARK nog wel onder haar hoede.

Van den Herik & Verkaart (2006: 5) noemen begrazing een ‘integraal onderdeel van de eerder genoemde trends binnen Nederland’. Ook voor ARK zijn grote grazers zijn een integraal onderdeel van het herstellen van het landschap. Deze dieren spelen immers een sleutelrol in het streven naar een

minder kunstmatig en mechanistisch natuurbeheer. Ondanks dat zij als ‘inwisselbare onderhoudskrachten’ of zoals vaker in de volksmond te horen ‘levende grasmaaiers’ fungeren doordat hun begrazing een natuurlijk alternatief is voor kunstmatig maaien, kappen en snoeien, kunnen zij niet slechts als een ‘beheervorm’ worden beschouwd (Van den Herik & Verkaart 2006: 5). De runderen en paarden die door toedoen van ARK in het Nederlandse natuurlandschap zijn te vinden hebben nog veel meer functies voor hun omgeving. Vanuit de grondgedachte dat de grote grazers van oorsprong thuishoren in ons landschap zijn zij namelijk onlosmakelijk verbonden bij het herstellen van ecosystemen (Van den Herik & Verkaart 2006: 5). De grazers zorgen door hun graasgedrag en trekgedrag voor een open landschap, maar ook stimuleren zij de bosontwikkeling door bijvoorbeeld kiembedden voor kruiden en houtige gewassen te creëren op opengetrapte plekken, zaden te verspreiden door hun vacht en hun mest. Zij zorgen voor veel kansen voor andere dieren en planten om zich te ontwikkelen (ARK 2016-1).

Bovendien kennen de dieren ook een hoge attractiewaarde (Van den Herik & Verkaart 2006: 5). Konijn (2012: 31) ondervindt bijvoorbeeld in haar onderzoek naar de beleving van de grote grazers in het Kraansvlak dat 74,8% van haar respondenten enthousiast is over de gedachte aan een wandelpad is door het wisentgebied. Redenen hiervoor zouden zijn: ‘nieuwsgierigheid, spanning, de kans om de wisenten te spotten, de kans om de wisenten van dichtbij te zien, de kans de wisenten te kunnen fotograferen en de nieuwe en unieke ervaring’. Van den Herik & Verkaart (2006: 15) noemen hierbij als kritische kanttekening dat verantwoordelijkheid nemen voor het gedrag ten opzichte van de grazers in Nederland, in tegenstelling tot andere natuurgebieden in bijvoorbeeld Noord-Amerika of Afrika, nog niet centraal staat. Risico’s worden volgens hen door bezoekers van natuurgebieden juist eerder buiten zichzelf gezocht (ibid.). Desondanks, noemen zij, zijn de grazers met ‘hun ecologische resultaten, attractiewaarde van kudde en relatief geringe kosten’ een aantrekkelijke vorm van beheer, die niet meer weg te denken is uit de Nederlandse vormen van natuurbehoud (Van den Herik & Verkaart 2006: 5).

2.2 ARK en subjectieve ervaringen

In een door ARK in samenwerking met Rewilding Europe opgesteld rapport over grote grazers wordt *rewilding* gedefinieerd als ‘rewilding means moving from domestication towards wildness, from tame to wild, from human care to self-sustainability’ (Linnartz & Meissner 2014: 9). Anders dan definities die de menselijkheid achter het proces ontkennen, wordt ‘human care’ hierin niet genegeerd. Daaruit blijkt dat de auteurs zich bewust zijn van de menselijke ingreep die aan de grondslag van *rewilding* ligt.

Om ook meer inzicht te hebben in ARKs positie ten opzichte van de sociale en culturele implicaties is het van belang om terug te gaan naar ARKs oorsprong. ARK is opgericht door Willem Overmars, Gerard Litjens en Wouter Helmer in 1989. In datzelfde jaar won Helmer met zijn essay *Filosofie van de Nacht* de schrijfwedstrijd van Stichting Meander onder het thema ‘de toekomst van de

natuurbescherming' (Helmer 1989). In dit essay pleit hij voor een subjectieve benadering van natuur, in plaats van een puur wetenschappelijke.

De wetenschap, legt hij uit, zorgt met haar neiging tot objectivering voor een afstand tussen de subjectieve ervaringen en gemeten objectieve waarden. Als voorbeeld neemt hij de wetenschappelijke benadering van vleermuizen. Het argument 'vleermuizen moeten beschermd worden, omdat zij een belangrijke schakel in het ecosysteem zijn' leidt al snel tot zo'n objectivering van de subjectieve kwaliteiten die de natuur evengoed biedt. 'Het is niet wat ik bedoel' voegt hij hieraan toe. 'De enige werkelijke reden is, dat ik vleermuizen zo'n wezenlijke plaats in mijn wereld heb gegeven, dat ik ze niet meer wil missen. Is dat laatste niet veel begrijpelijker dan zoiets vaags als 'het voortbestaan van een soort' (die amper iemand kent) of als 'het vormen van een belangrijke schakel in het ecosysteem' (dat niemand ooit heeft gezien?' (Helmer 1989: 5). Om betrokkenheid van mensen te stimuleren, is er een mentaliteitsverandering nodig binnen het Nederlandse natuurbehoud, waarbij niet de logische argumenten als 'biodiversiteit' het hoogst in het vaandel staan. Dergelijke argumenten met objectieve doelen brengen natuurbeschermers immers in conflict met maatschappelijke processen, die het evenwicht in deze doelen dreigen te verstoren (Helmer 1989: 7). Wat meer waarde zou moeten krijgen, volgens Helmer (1989: 9) zijn juist de subjectieve natuurervaringen, de gevoelens en beelden, die geïntegreerd zijn in het maatschappelijke denken en handelen (ibid.).

De ideeën van Helmer zijn nu, bijna 30 jaar later, nog steeds zeer relevant. Helmer ontving in 2015 de Groeneveldsprijs voor zijn ecologische werk, gekenmerkt door een 'dubbele doorbraak' waarbij hij zowel inzicht toont in maatschappelijk draagvlak en het begrijpen van doelgroepen als de ecologische processen (ARK 2015). Dit zou volgens de jury de toekomst van de Nederlandse ecologie zijn (ARK 2015). In de lijn van Helmers (1989) pleidooi voor integratie van subjectieve ervaringen onderscheidt ARK zichzelf door haar vele veldlessen en excursies waarmee het publiek de kans krijgt om in de buitenlucht zelf te leren over de natuur en ervaringen op te doen met de verschillende natuurelementen, als de grote grazers (ARK 2017). Helmer is inmiddels verder gegaan met Rewilding Europe.

ARK is zich dus in haar definitie van *rewilding* bewust van de menselijkheid, zoals blijkt uit het rapport van Linnartz & Meissner (2014) en ook in haar sociale en culturele implicaties is zij gestoeld op een focus op de subjectieve ervaringen van groepen mensen (Helmer 1989). De vraag in dit onderzoek is, in hoeverre dit bewustzijn van de subjectieve ervaringen van mensen, op dit moment naar voren komt in ARKs omgang met publiek – en hoe dit eventueel nog verbeterd kan worden.

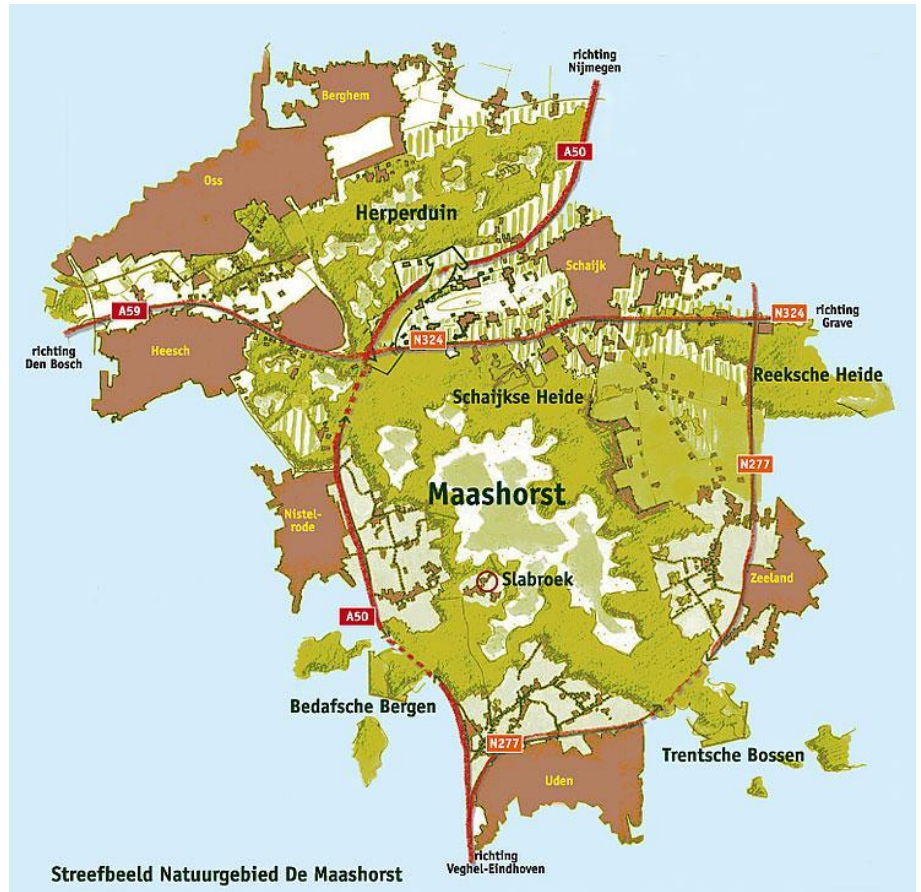

3. Rewilding in de Maashorst: Grote grazers in plannen en media

3.1 De Maashorst-natuurplannen vóór betrokkenheid van ARK

3.1.1 Het natuurplan van 2005

De Maashorst is met haar omvang van 3500 hectare het grootste aaneengesloten natuurgebied van Noord-Brabant, gelegen tussen de gemeenten Bernheze (Heesch, Nistelrode), Landerd (Zeeland, Schaijk), Oss (Oss, Berghem) en Uden. Het gebied kent een enorme diversiteit en bijzondere natuurwaarden, waaronder haar vennen, moerassen en talloze insectensoorten (De Maashorst 2016). In 2005 voegde Stuurgroep de Maashorst eerdere visies op de natuurontwikkeling van de Maashorst samen in natuurplan ‘Maashorst en Herperduin¹ – Visie

en Uitvoeringsprogramma’. Deze stuurgroep is in 2002 opgericht en bestaat uit veel verschillende partijen, waaronder de vier omliggende gemeentes, de vertegenwoordigers van Provincie Noord-Brabant, het Waterschap Aa en Maas, Staatsbosbeheer, Recron, Natuurcentrum Slabroek, de Maashorstboeren, ZLTO-afdelingen, regionale natuur- en milieuorganisaties en Regio VVV Noordoost-Brabant (Natuurgebied de Maashorst 2016, Maashorst Media 2017: 6). Het doel van het natuurplan in 2005 lag in het scheppen van ‘robuuste natuur als tegenwicht aan het gevaar van versnippering dat in een dichtbevolkt land op de loer ligt’ (Stuurgroep de Maashorst 2005: 19). Om dit te bereiken wil de stuurgroep een ‘samenhangend natuurgebied ontwikkelen met een levendig en groen profiel, bestaande uit een parkachtig landschap met bos, heide, vennen en stromende beekjes’ (ibid.). Zij zou ten eerste een gevarieerde natuurkern krijgen, ten tweede een levendige schil en daaromheen de woonkernen (Stuurgroep de Maashorst 2005: 7). In dit rapport worden de grote grazers slechts kort genoemd: De Schotse hooglanders zijn op dat moment aanwezig als grote grazers, die in 1996 zijn ingevoerd. In datzelfde jaar is de exmoor pony in Herperduin geïntroduceerd. Vanaf 2000 is

¹ Herperduin is een gebied naast de Maashorst aan de andere kant van de A50 (zie afbeelding) en maakt vanaf 2009 deel uit van de overkoepelende term ‘De Maashorst’ (Stuurgroep de Maashorst 2009-1: 11).

al het ‘boerenvee’ weg (Maashorst Media 2017: 7). Voor de toekomst wordt expliciet gehoopt op het edelhert als extra grote grazers (Stuurgroep de Maashorst 2005: 21).

3.1.2 Maashorst Manifest en natuurplan van 2009

In 2009 wordt het Maashorst Manifest geschreven door de stuurgroep (Stuurgroep de Maashorst 2009-1). Op basis van het eerder genoemde natuurplan van 2005 biedt zij een concrete visie tot en met 2020: ‘Een Maashorst waarin haar ecologische, economische en sociaal-culturele waarden in balans zijn en waarin dorp en stad, land en natuur weer in harmonie samenleven’ (Stuurgroep de Maashorst 2009-1: 7). De plannen van 2005 zouden volgens het manifest breed draagvlak kennen en gedeeld worden door ‘vele betrokkenen vanuit de samenleving het bedrijfsleven en de overheid’, namelijk ‘bewoners, boeren, natuurliefhebbers, recreatieondernemers, wandelaars, zorgverleners, vogelaars, industriëlen, beheerders, bestuurders, recreanten, kunstenaars en dienstverleners’ (ibid.). Benadrukt wordt dat zowel het natuur- als het cultuurlandschap uitgangspunt vormt bij het ontwikkelen van initiatieven voor de toekomst, maar dit is expliciet ‘niet defensief door het benadrukken van wat er al verloren is gegaan (...), omdat emotionele betrokkenheid het landschap niet mag verstikken’ (Stuurgroep de Maashorst 2009-1: 11). Betrokkenen moeten het landschap volgens dit rapport niet beschouwen als een museum, omdat zij per definitie aan verandering onderhevig is (ibid).

In datzelfde jaar brengt de stuurgroep een nieuw Natuurplan uit: ‘Natuurplan De Maashorst Integraal Inrichtings- en Natuurbeheerplan Maashorst-Herperduin’ (2009-2). Hier worden de plannen tot en met 2050 in opgenomen. Ruimte voor natuurlijke processen is essentieel in dit document, waarbij bekeken wordt hoe en welke soort integrale begrazing de ontwikkeling kan bepalen (Stuurgroep de Maashorst 2009-2: 50). Ook wordt er gekozen de exmoor pony nu ook te introduceren in de Maashorst. Zij zou zeer geschikt zijn vanwege haar graasgedrag en tevens haar afstandelijkheid tot het publiek, zodat situaties waarbij paarden bedelen om voedsel bij bezoekers beter voorkomen kunnen worden (Stuurgroep de Maashorst 2009-2: 51). Ook zou de ree vanzelf in het gebied zijn gaan leven (bron). In Herperduin worden de Schotse hooglanders geleidelijk vervangen door tarossen. De wisent wordt slechts kort genoemd als optioneel. In een noot staat dat de reactie van het publiek moeilijk in te schatten is: communicatie zou om die reden van groot belang zijn (Stuurgroep de Maashorst 2009-2: 73)

3.2 De Maashorst-natuurplannen vanaf betrokkenheid van ARK

3.2.1. Inrichtings- en Beheerplan de Maashorst

De volgende stap is het Inrichtings- en Beheerplan De Maashorst, waarin concreet de plannen van 2015 tot en met 2019 zijn opgesteld. Vanaf hier doet ARK Natuurontwikkeling ook mee als uitvoerende partij. Zij zal samen met de stuurgroep in vijf jaar tijd een gebied van 238 hectare landbouwgrond omvormen naar een wilder natuurlandschap (ARK 2013). In het rapport is de keuze

voor wisent, exmoor pony en tauros vastgelegd (Inrichtingsoverleg De Maashorst 2015). In 2015 heeft ARK de exmoor pony en de tauros geïntroduceerd in de Maashorst (Inrichtingsoverleg Maashorst 2015: 31, Maashorst Media 2017: 7). Het meest recentelijk, in 2016, zijn er ook 11 wisenten naar het gebied gekomen (ARK 2016). De combinatie van deze drie grazers is ecologisch gezien erg geschikt voor de gewenste landschapsvorming. De set van grote zoogdieren is nagenoeg compleet, waardoor het gebied sterk bijdraagt aan het behoud van de Europese biodiversiteit (Stuurgroep de Maashorst 2009-2). Zij zijn bovendien zelfredzaam en hun graasgedrag is afgestemd op zand- en kalklandschap. Ook zouden zij alle drie goed samengaan met recreanten.

Tauros (Linnartz 2015)

Exmoor pony (ARK 2014)

Wisent (Linnartz 2016)

De Schotse hooglanders voldeden ook aan deze criteria, maar vervuilden vanwege hun warme vacht de poeltjes, waar zij dagenlang in afkoelden en hun mest in lieten vallen. Om die reden zijn zij geleidelijk weggehaald. De laatste is in 2017 weggehaald (Maashorst Media 2017: 7) De wisent geldt tevens als een grote publiekstrekker, die een robuust natuurbeeld schept dat nog extra wordt aangevuld door de tarossen en de exmoors (Inrichtingsoverleg Maashorst 2015: 17).

Voor de introductie van wisenten is het nodig een klein deel van de natuurkern tijdelijk af te sluiten door middel van een omheining om de nieuwe dieren te laten wennen: een tijdelijk wengebied van 200 hectare. ‘Dit gebied bestaat slechts uit 6% van de totale oppervlakte van het natuurgebied’ (Maashorst Media 2017: 7). Hiervoor is gekozen zodat de dieren kunnen wennen aan het gebied en de

mensen, en de mensen andersom ook aan de wisenten (Inrichtinsoverleg Maashorst 2015: 17). Na een jaar, in februari 2017, vond een evaluatie plaats en werden vervolgstappen gekozen. De proefperiode is met 14 maanden verlengd, omdat de dieren nog niet genoeg gewend waren aan het gebied (De Maashorst 2017).

In het rapport van 2015 wordt gesteld dat niet verwacht wordt dat wandelaars, fietsers, ruiters en menbers problemen zouden krijgen met deze dieren ‘gelet op de ervaringen in andere gebieden’ (Inrichtingsoverleg Maashorst 2015: 17). Onderzoek in het Kraansvlak (Noord-Holland) en ervaringen in onder andere Bialowieza (Polen) leren immers dat wisenten bezoekers vaak mijden. Incidenten tussen publiek en wisenten zouden, net als bij andere grote grazers, zelden voorkomen (Inrichtingsoverleg 2015: 21).

Omheining zodat de wisent kan wennen aan de mens, en andersom (Van Doorn 2017).

3.3 Grote grazers in de Maashorst en media

3.3.1 Ingezette communicatiemiddelen

ARK heeft, samen met de stuurgroep, inmiddels verschillende communicatiemiddelen ingezet om mensen te informeren over de grazers (ARK 2017-2). De communicatiemiddelen lopen uiteen en zijn veelvuldig. Hieronder een lijst van deze ingezette communicatiemiddelen vanuit ARK in 2016 volgens het jaarverslag. Zij focussen met name op de wisent, omdat deze de meeste vragen oproept.

- Tientallen excursies op zowel open inschrijving als voor speciale doelgroepen (onder andere ambtenaren van de Maashorstgemeenten/provincie, Maashorstambassadeurs, gemeenteraadsleden, bewoners Slabroek, Maashorstboeren/ZLTO)

- Persberichten bij ontwikkelingen en rondom de incidenten, alsmede berichten op websites www.allemaalmaashorst.nl, www.ark.eu en in de nieuwsbrief van Allemaal Maashorst
- Medewerking is verleend aan (landelijke) media die over de wisenten berichtten in de krant of op televisie/radio
- Informatieborden bij het raster van het wengebied
- 12 lezingen die gehouden zijn voor in totaal ongeveer 1000 personen
- Artikelen in iedere editie van het maandelijks huis-aan-huisblad Meer Maashorst
- Veldlessen waarbij 361 basisschoolkinderen van 10 scholen, begeleid door 85 volwassenen, in de klas en in de Maashorst informatie kregen over de grote grazers en hun betekenis voor de Maashorst
- Het beantwoorden van vragen van bezoekers in het veld, maar ook van vragen die via email of de website binnenkomen
- Een foldertekst over de wisenten, die beschikbaar gesteld is bij de VVV en Natuurcentrum de Maashorst
- Een tentoonstelling over de grote grazers ingericht in Natuurcentrum de Maashorst

Ondanks deze hoeveelheid communicatie die ARK in samenwerking met de Stuurgroep heeft ingezet, blijkt de tegenstand sterk aanwezig onder omwonenden (Cnossen 2017). In de media zijn afgelopen maanden veel berichten met betrekking tot met name de wisent verschenen, in zowel lokale kranten als online blogs. Ik zal kort ingaan op deze berichten als basis voor het verdere onderzoek.

3.3.2 Tegenstanders van de grote grazers

In de media lijkt de weerstand te overwinnen. Zo luidden enkele (online) krantenkoppen 'Weg met de wisent!', omwonenden Maashorst starten actie' (Omroep Brabant 2017), 'Zeeland massaal in verzet tegen tauros en wisent' (Arenalokaal 2017) en 'Oss zegt nee tegen wisent' (Brabants Dagblad 2017). Het doet klinken alsof volledige dorpen zich tegen de wisent, en in mindere mate ook tegen de tauros, keren.

Vaak wordt verwezen naar het incident dat in 2016 heeft plaatsgevonden. Bij een onderzoek van de Universiteit Utrecht in samenwerking met ARK naar de interactie tussen wisent en recreant werd een jogger gebeten (ARK 2016-7). Deze wisent is uiteindelijk doodgeschoten, omdat hij een te groot gevaar vormde voor het publiek (Omroep Brabant 2016). Volgens Leo Linnartz van ARK vertoonde hij in tegenstelling tot de andere wisenten immers vaker chagrijnige en agressieve kenmerken, en is dit incident dus uitzonderlijk en niet karakteristiek voor de wisent (Cnossen 2016).

Desondanks is het dit specifieke geval waar veel tegenstanders van de wisent naar refereren. Op een blog uit Uden wordt gesteld: 'Kan zomaar zijn dat de wisentstier niet door opvoeding of milieu tot gewelddadigheid is gekomen, maar dat het aangeboren gedrag is dat dus (...) inmiddels is

doorgegeven aan zijn nazaten waarvan de wisentkoeien in de Maashorst inmiddels drachtig zijn. Je moet er toch niet aan denken dat zo'n losgeslagen kudde agressievelingen uitbreekt uit de Maashorst en de A50 – of erger nog – Uden-centrum bestormt!' (GMHNW 2016). Op dezelfde blog: 'Ons advies: Vooral veel deodorant en parfum gebruiken als je de Maashorst betreedt, als camouflage om je menselijke luchtjes te verhullen'.

Begin dit jaar is er door de Werkgroep Maashorst Veilig voor Iedereen (2017), opgericht door felle tegenstanders in het dorp Zeeland, een petitie tegen de wisent en de tauros opgesteld. Hierin kaarten zij de volgende punten aan:

- Steeds meer mensen zijn bezorgd over hun veiligheid in de Maashorst het gebied waar we op vele manieren van genieten.
  - Dit komt door de aanwezigheid van de grote grazers die nu in de Maashorst lopen, het inscharringsgebied wordt uitgebreid tot de hele Maashorst.
  - Je kunt dan straks een Wisent of Tauros op je pad tegenkomen. Hierdoor wordt het gebied onveilig, veel mensen durven er simpelweg niet meer in.
  - De proeftijd van de Wisenten in het wengebied is afgelopen, de proef is mislukt. Er zijn incidenten geweest, waarbij zelfs iemand gewond is geraakt.
  - Ieder ongeluk is er 1 teveel. Wisent en Tauros horen niet in de Maashorst thuis. Schotse Hooglanders, schapen met herder of andere grazers zijn een veiliger alternatief.
- (bron: Werkgroep Maashorst Veilig voor Iedereen 2017).

De verwachting van onveiligheid, en daarmee tevens de verwachting van agressiviteit van de wisenten en taurossen, staat hierin centraal.

Van Tiel (2017), een van de tegenstanders, verwoordt zijn bericht op Arenalokaal ook op die wijze. Zelf geeft hij aan 'de zwijgende meerderheid met gevoelens van onbehagen' te vertolken. 'De vraag is niet of er slachtoffers vallen, maar wanneer. De Maashorst is van ons allemaal. Wij willen vrij en veilig als recreant in de Maashorst vertoeven of er doorheen kunnen fietsen naar het werk.' Ook wordt ARKs visie, waarbij exact deze groep grote grazers als ideaal voor de Maashorst zijn uitgekozen, niet erkend. Schotse hooglanders, schapen met herder of andere grazers zouden volgens hem, een veiliger, en daarmee beter, alternatief zijn. ARKs inmenging wordt door tegenstander De Leeuw (2017) omschreven als 'geknoei met dieren' waardoor de Maashorst een 'Jurassic park' wordt. Bovendien zijn er belangengroepen ontstaan, als de ruiters en de wielrenners, die de wisenten zien als een bedreiging voor het uitoefenen van hun sport (Van den Hurk 2017). Zo stelt een van de wielrenners: 'Het begrazingsgebied wordt steeds groter en je proeft aan alles dat we daar straks niet meer mogen komen.' (Van den Hurk 2017-3). Kortom, in deze bronnen zou de vrijheid door de (onveiligheid van de) wisenten beperkt worden en het collectieve goed van het park bedreigd.

3.3.3 Voorstanders van de grote grazers

Als reactie op veelgehoorde tegenstand zijn er ook voorstanders van de wisent die inmiddels van zich laten horen. Natuurfotograaf Koster (2017) blogt bijvoorbeeld dat er bij de introductie van de wisent bovendien een 'wij versus zij'-situatie tot stand is gekomen. Hij ervaart dat veel bezoekers het gevoel

zouden hebben dat ‘hun’ gebied door ‘die dieren’ wordt afgepakt. Koster (2017-1) roept mensen op om de verruiging van het gebied juist te waarderen en de wisent in dat kader te zien als een mooie aanvulling op het natuurlijke beheer van de Maashorst. In een volgende blog komt hij nog eens terug op de tegenstand: ‘Wij mensen zijn een jaar later nog steeds aan het steggelen en bakkeleien, gezien de actiegroepen, de vele bijeenkomsten, de raadsvergaderingen etc. etc. Eigenlijk is het meer ons wengebied, dan dat van de wisent’ (Koster 2017-2). Ook van der Lee, rolstoelgebruikster en fotografe (2017) stelt als tegenbeeld op gevoelens van angst: ‘Ik heb er ontzag voor maar ben er niet bang voor. Als ik rustig blijf zijn de dieren dat ook (...) Ik ben heel blij dat ik bij de wisenten kan en mag kijken. Het zijn mooie dieren’.

Vogelwacht Uden heeft, onder leiding van Mignon van den Wittenboer, als reactie op tegengeluiden een beweging vóór de wisent opgericht. Met bordjes hebben zij zich in maart verzameld bij een vergadering in Gemeentehuis Schaijk over de wisenten.

Vogelwacht Uden in actie bij Gemeentehuis Schaijk (Boutkan 2017)

Martien van Dooren, één van de leden en tevens Maashorstranger stelt in zijn toespraak op het gemeentehuis die avond: ‘Dat er in de afgelopen weken een hetze is ontstaan tegen de broodnodige grote grazers in het gebied, gaat ons erg aan het hart. Over de rug van de Wisent worden discussies gevoerd over toegankelijkheid en veiligheid waarbij de realiteit compleet uit het oog wordt verloren. Dat er een incident is geweest met één stier zal niemand ontkennen, maar het totaal aantal incidenten met grote graasdieren in Nederland is op de vingers van enkele handen te tellen. Er is adequaat ingegrepen. De kans dat je in de Maashorst wordt gebeten door een loslopende hond of in botsing

komt met een fietser, menner of crossmotor is vele malen groter. (...) Wij roepen gemeente Landerd op de proefperiode met de Wisent van 14 maanden te respecteren en geen voortijdige, op louter emoties gebaseerde beslissingen te nemen.’ Ook hebben zij net als de tegenstanders een petitie opgesteld. Hun punten luiden als volgt:

- Wij vinden dat mens en Wisent onvoldoende tijd lijken te krijgen om aan elkaar te wennen.
- Deze grazer levert, nog meer dan andere grazers, een belangrijke bijdrage aan de variatie in de natuur en voorkomt het dichtgroeien van het gebied.
- Daarnaast is dit dier een belangrijke publiekstrekker en daarmee een aanwinst voor de recreatiesector.
- De Wisent is zeldzamer dan een panda!
(bron: Van den Wittenboer 2017).

Daar waar er 804 handtekeningen *tegen* de Wisent werden ingeleverd, werden er bijna twee keer zo veel handtekeningen *voor* de wisent, namelijk 1493 (Van den Wittenboer 2017).

In hoeverre gaan de ideeën van zowel ‘voorstanders’ als ‘tegenstanders’ op voor de bezoekers en omwonenden van de Maashorst? In hoeverre presenteren de media, waarin tegenstanders momenteel de overhand hebben, een representatief beeld, en welke taken liggen hier voor ARK? Het is van belang door middel van een steekproef meer inzicht te krijgen in de daadwerkelijke verdeling van positieve versus negatieve ervaringen van de wisent, en de beelden waarop deze waarderingen zijn gestoeld. Met dit uitgangspunt heb ik mijn etnografische onderzoek in de Maashorst afgelegd.

4. Methodologie

In onderstaande alinea's is een overzicht te vinden van de gebruikte methodologie voor het onderzoek. De data is vergaard gedurende 20 dagen in de maand april en mei 2017, op verschillende tijdstippen en verschillende plaatsen in de Maashorst, waaronder de Udensedreef, de Zevenhuizerweg en Natuurcentrum de Maashorst.

4.1 Onderzoekspopulatie

Mijn onderzoek is gericht op 'het publiek' en omvat omwonenden en bezoekers. Deze groepen lopen in elkaar over, omdat veel bezoekers van het gebied in de omgeving wonen (65,5% van de respondenten woont in of naast de Maashorst; 20,5% binnen 20 kilometer). Ik tel iedereen die het natuurgebied betreedt als bezoeker mee om zoveel mogelijk verschillen en overeenkomsten tussen verschillende groepen in beeld te brengen. Maashorststrangers en excursieleiders zijn binnen de kwantitatieve data uit beschouwing gelaten, wel zijn hier gesprekken en interviews mee afgenomen. Bovendien moet gezegd worden dat vrijwel alle gesproken respondenten onder 'ongeorganiseerde groepen' vielen: mensen die dus niet gerepresenteerd werden door een belangengroep in het gebruikersoverleg. Dit valt samen met de behoefte voortkomend uit het eerste gebruikersoverleg te Oss, waarbij gesteld werd dat een manier gevonden moest worden de visie van de 'ongeorganiseerde groepen' ook te vertegenwoordigen (Stuurgroep de Maashorst 2017).

Later in het onderzoek heb ik ook enkele interviews afgenomen bij omwonenden thuis, die het gebied niet meer in durfden vanwege de grote grazers. De grote meerderheid van mijn onderzoekspopulatie betreft echter mensen die ik trof in het gebied als bezoeker.

4.2 Kwantitatieve methoden: Enquête

Aan de hand van een vragenlijst (zie bijlage 1) heb ik kwantitatieve gegevens verzameld. Hierin kwamen zowel achtergrondkenmerken van de respondent als houding ten opzichte van rewilding, grote grazers in het algemeen en per dier specifiek, naar voren. De enquête is afgenomen onder 122 respondenten.

4.3 Kwalitatieve methoden: Participerende observatie & Interviews

Als aanvulling op de kwantitatieve data heb ik ook interviews afgenomen in de vorm van gesprekjes met respondenten tijdens of na het invullen van de enquête. Ook heb ik 6 diepte-interviews afgenomen bij omwonenden, allen langer durend dan 1 uur. Verder heb ik participerende observatie toegepast door allereerst met mensen mee te lopen door het gebied, onder andere tijdens 5 excursies in grotere groepen. Ook was ik aanwezig bij het tweede gebruikersoverleg in gemeentehuis Oss op 19 april, om meer inzicht te krijgen in het geheel aan meningen.. Hier waren verschillende groepen vertegenwoordigd bij verschillende discussietafels. Ik heb de discussie aan de tafel 'Grote grazers en publiek' bijgewoond.

4.4 Ethiek

Uiteraard is aan elke informant gevraagd of hun gegevens gebruikt mogen worden voor een antropologisch onderzoek. Voor het noemen van namen van respondenten in dit rapport is ook expliciet toestemming gevraagd, meestal heb ik echter zelf gekozen deze weg te laten. Belangrijk is tevens dat ik kenbaar heb gemaakt dat ik met de data een rapportage zal opstellen voor ARK, maar niet fungeer als een woordvoerder van ARK. Bij vragen over de grote grazers waar ik zelf geen antwoord op kon geven, heb ik doorverwezen naar projectleider en ARKer Anke Dielissen, wiens visitekaartje ik bij me droeg.

4.5 Limitaties

- Ik heb 122 respondenten gesproken. Deze groep kent, omdat deze willekeurig zijn aangesproken, een behoorlijke diversiteit, maar desondanks kan ik niet garanderen dat zij een representatief beeld vormen van de in totaal ruim 940.000 bezoekers die de Maashorst telt (NRIT Onderzoek 2011).
- In het kader van de vorige opmerking: Het aanspreken van wandelaars was veel praktischer dan bijvoorbeeld fietsers, mountainbikers en ruiters, die zich op een hoger tempo door het natuurgebied bewegen. Het grootste percentage respondenten is dan ook wandelaars zonder hond (41,8%), waardoor verschillende belangen per recreatiemotief in de kwantitatieve analyses wat minder goed zijn meegenomen.
- Ook ben ik meer doordeweekse dagen dan weekenddagen in de Maashorst geweest. Hierdoor zou ik mogelijk een beetje een vergrijsde groep respondenten hebben, omdat doordeweeks veel mensen werkzaam zijn en gepensioneerden vaker vrij hebben.
- Ik heb met name omwonenden gesproken die het gebied bezochten. Er was binnen dit onderzoek geen ruimte om veel omwonenden die het gebied niet meer bezoeken uit angst op te zoeken en mee te nemen.
- De enquête heb ik halverwege het onderzoek op een paar kleine punten wat aangepast, omdat sommige vragen niet geschikt bleken te zijn. Uiteindelijk bleken deze vragen uiteindelijk ook niet erg relevant in mijn onderzoek, dus heb ik deze buiten beschouwing gelaten. Achteraf had ik meer kwantitatieve analyses willen opnemen over ervaring van vrijheid onder respondenten met betrekking tot de verschillende wildlevende grote grazers. Dit bespreek ik dus op basis van de kwalitatieve data.

5. Resultaten

In dit gedeelte presenteer ik mijn resultaten op de vraag: *Hoe ervaren bezoekers en omwonenden van natuurgebied De Maashorst de verschillende wildlevende grote grazers die zijn geïntroduceerd door ARK?* Hierbij geef ik zowel statistische analyses van de kwantitatieve gegevens uit de vragenlijst als kwalitatieve ondersteuning door middel van observaties uit participerende observatie en citaten uit gesprekken of interviews.

Allereerst zal ik in 5.1 een korte omschrijving geven van de 122 respondenten (geslacht, leeftijd, woonplaats, recreatiemotief, hoeveelheid bezoeken per jaar, agrarische achtergrond). In 5.2 presenteer ik de houding van respondenten ten opzichte van *rewilding* in de Maashorst, waarbij agrarisch landschap omgevormd wordt tot wilder natuurlandschap, omdat dit het grote proces is waartoe de aanwezigheid van de grote grazers bijdraagt. Aansluitend daarvan zal ik in 5.3 de algemene houding van respondenten ten opzichte van de grote grazers als geheel presenteren.

Daarna ga ik in 5.4 (exmoor pony), 5.5 (tauros) en 5.6 (wisent) in op de verschillende beeldvormingen per dier. Deze analyses spitsen zich toe op verschillende onderwerpen als (1) bekendheid van het dier, (2) houding ten opzichte van het dier, (3) ervaring van veiligheid bij het dier, (4) ervaring van vrijheid bij het dier, (5) ervaring van thuishoren van het dier in de natuur van de Maashorst, (6) behoefte aan communicatie.

Na deze analyses, waarbij alle respondenten zijn meegenomen, ga ik in 5.7 in op analyses die ik voor specifieke groepen heb afgenomen. Hier ga ik dieper in op de vragen die gesteld zijn met betrekking tot *rewilding*, grote grazers en identiteit, gesteld door ARK, het publiek of in geschreven literatuur. Door middel van statistische analyses meet ik in hoeverre er wel of geen verbanden zijn te vinden tussen bepaalde onderdelen van de identiteit, als geslacht of leeftijd en andere waarden, als ervaring van veiligheid bij de wisent of houding ten opzichte van *rewilding*. De al dan niet gevonden verbanden ondersteun of betwist ik aan de hand van mijn kwalitatieve data. De volgende verbanden worden besproken:

- 5.7.1. Leeftijd en houding en ervaring van veiligheid grote grazers
- 5.7.2. Geslacht en houding en ervaring van veiligheid grote grazers
- 5.7.3. Zeeland en houding en ervaring van veiligheid grote grazers
- 5.7.4. Omwonenden en houding en ervaring van veiligheid grote grazers
- 5.7.5. Agrarische achtergrond en houding *rewilding* en houding en ervaring van veiligheid grote grazers
- 5.7.6. Frequentie van bezoek en houding en ervaring van veiligheid grote grazers

Uitleg kwantitatieve analyses

In de kwantitatieve analyses heb ik gebruik gemaakt van het programma SPSS. Bij het onderzoeken of er een statistisch relevant verband is tussen twee verschillende groepen heb ik Mann-Whitney-tests gebruikt. Deze test geeft aan 'reject the null hypothesis' in het geval wanneer de twee groepen sterk genoeg verschillen op een bepaalde variabele om het als een statistisch verband te zien. 'Retain the null hypothesis' betekent in dit kader dat de variabele voor beide groepen ongeveer gelijk is en er dus geen opvallend statistisch verband is.

Voor het meten van de sterkte en de significantie van het verband tussen twee variabelen heb ik Spearman's rho gebruikt. Bij Spearman's rho geldt dat de correlation coefficient, ook wel aangeduid als r , aangeeft hoe sterk het verband is. Doorgaans geldt dat een verband vanaf 0,7 sterk is, een verband tussen 0,5 en 0,7 redelijk sterk en een verband tussen 0,3 en 0,5 matig. Ongeacht de sterkte van het verband is er nog een andere maatstaf, het significantieniveau, ook wel aangeduid als sig., waarmee gemeten kan worden hoe groot de kans is dat het verband 'toevallig' of juist aanneembaar. Hierbij geldt vaak dat een verband met een significantieniveau lager dan 0,05 waarschijnlijk niet 'toevallig' is, maar aan te nemen valt. Hoe kleiner dit getal, hoe groter het significantieniveau. Sommige zwakkere verbanden zullen dus bijvoorbeeld niet opgaan voor de volledige populatie, maar tegelijkertijd ook (bijna) zeker weten geen toeval zijn. Echter betekent een statistisch verband nog geen causaal verband, waarbij de ene variabele leidt tot de andere. Daarom heb ik de data aangevuld met kwalitatieve analyses.

5.1 Algemene beschrijving respondenten

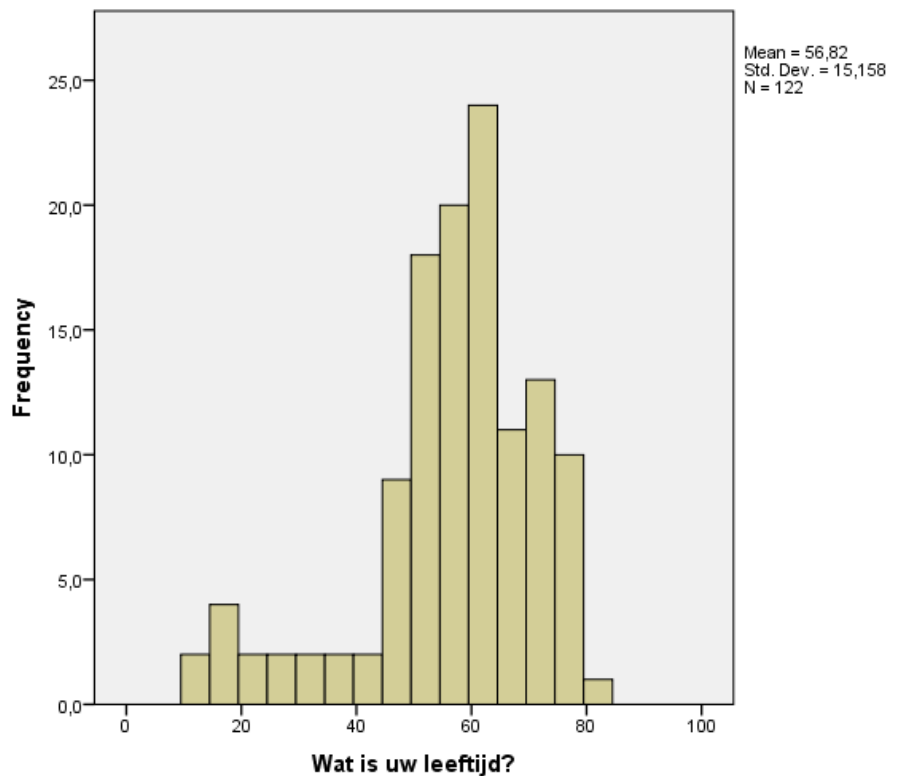
Om beter zicht te krijgen op de resultaten, zal ik eerst kort een algemene beschrijving geven van de 122 respondenten.

Geslacht

De man/vrouw-verdeling is bijna gelijk. 62 mannen (50,8%) en 60 (49,2%) vrouwen.

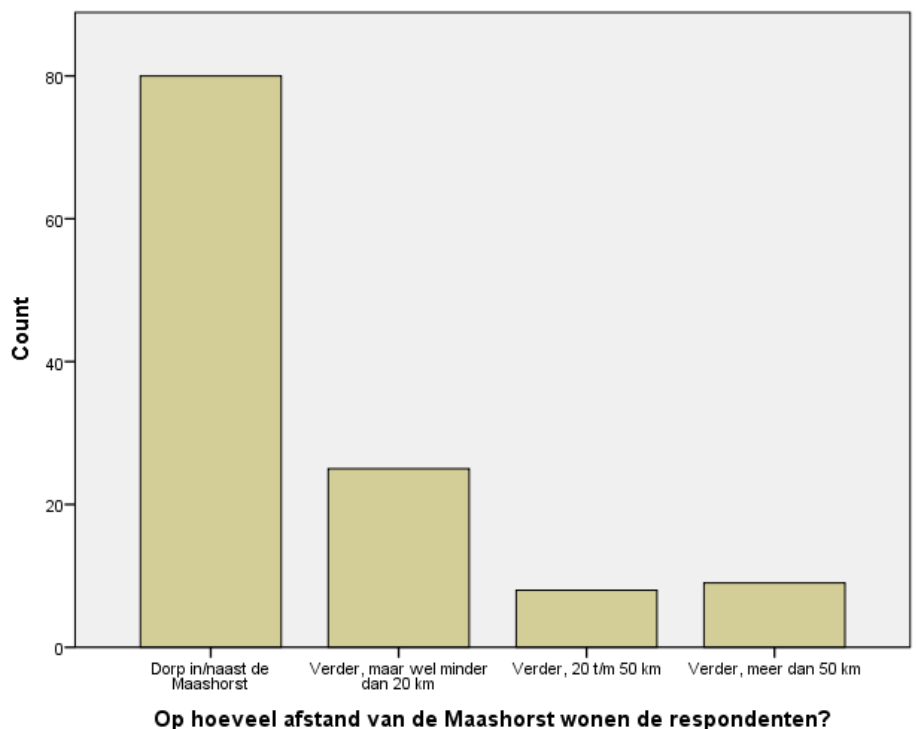
Leeftijd

De grootste groep is, zoals te zien in de grafiek, tussen de 50 en 65 jaar oud, met een gemiddelde leeftijd van ongeveer 57 jaar. Deze gemiddelde leeftijd is overigens hetzelfde voor mannen (56,5) als voor vrouwen (57,1).

Woonplaats

65,5% (80) van de respondenten woont in of naast de Maashorst, waarvan de verdeling als volgt is: 16 uit Zeeland, 11 uit Nistelrode, 30 uit Uden, 7 uit Schaijk, 2 uit Heesch, 12 uit Oss, 2 uit Berghem. Er zijn geen respondenten uit Slabroek. 20,5% woont iets verder, maar wel binnen 20 km. De rest, 14%, woont verder dan 20 km. Voor die laatste groep geldt een bezoek aan de Maashorst echt als een weekendje uit, bijvoorbeeld op bezoek bij familie in Noord-Brabant of op een camping.

Recreatiemotief

Elke soort bezoeker, waaronder wandelaars met of zonder hond, fietsers, hardlopers, paardrijders, is aangesproken. De meeste respondenten vielen onder de categorie wandelaar zonder hond (41,8%), daarna fietsers (17,2%), wandelaars met hond (10,7%), mountainbikers (2,5%), paardrijders (1,6%). De overige respondenten hebben verschillende activiteiten aangekruist. Uit gesprekken bleek dat vrijwel niemand van de respondenten zich momenteel vertegenwoordigd voelt door een georganiseerde groep.

Hoeveelheid bezoeken per jaar

De gemiddelde bezoeker bezoekt de Maashorst 65 keer per jaar, oftewel ruim een keer per week! Dit gemiddelde is wat hoger onder de directe omwonenden, die het gebied ongeveer 85 keer per jaar bezoeken. Onder de bezoekers van iets verder, maar die nog wel binnen een straal van 20 kilometer wonen, ligt dit gemiddelde op 44 keer per jaar. De bezoekers verder dan 20 kilometer komen er gemiddeld 13,5 keer per jaar.

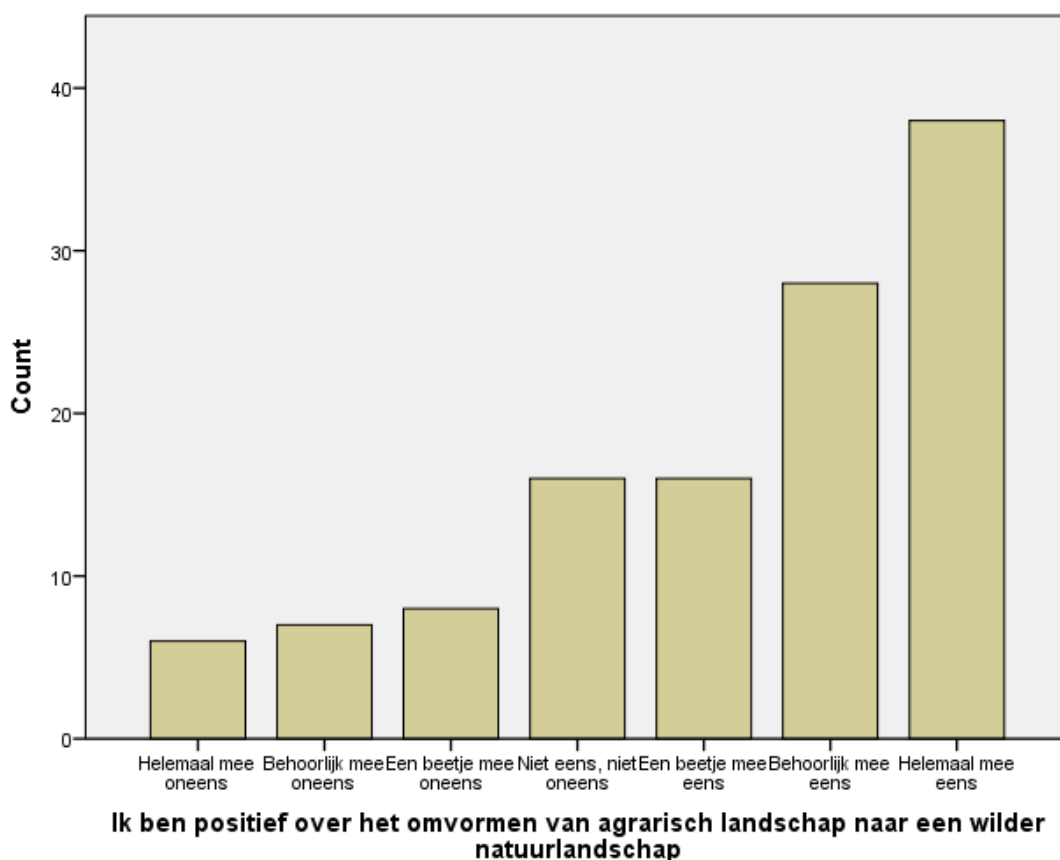
Agrarische achtergrond

52,5% van de mensen hebben een 'agrarische achtergrond', dat wil zeggen dat zijzelf, hun ouders en/of hun grootouders een agrarische beroep hadden/hebben. 47,5% hebben geen agrarische achtergrond. Onder de 80 bewoners rondom de Maashorst heeft 51,2% wel een agrarische achtergrond en 48,8% niet. Deze verhouding komt dus ongeveer overeen.

Als agrarisch gedefinieerd wordt als personen waarvan hij/zijzelf en/of de ouders een agrarisch beroep hadden/hebben (en dus niet de grootouders meegenomen) daalt het percentage: in totaal hebben dan 35% van de respondenten wel een agrarische achtergrond ten opzichte van 65% niet. Onder de omwonenden zijn dit er dan 37,5% wel ten opzichte van 62,5% niet. Ook hier ligt het percentage ongeveer gelijk.

5.2 Houding ten opzichte van rewilding in de Maashorst

De grote grazers maken deel uit van het grotere proces *rewilding*, waarbinnen zij als sleutelrollen fungeren (Van den Herik & Verkaart 2006: 5). Zij dragen bij aan het doel van de Maashorst als ‘robuuste natuur’ in een ‘samenhangend natuurgebied met een levendig en groen profiel’ zoals zij in de natuurplannen van 2005 werd omschreven (Stuurgroep de Maashorst 2005: 19). In de media beschrijven sommige omwonenden en bezoekers, als De Leeuw (2017) rewilding als ‘geknoei met dieren’ waardoor de Maashorst een ‘jurassic park’ wordt. Om die reden heb ik allereerst gemeten in hoeverre respondenten positief of negatief zijn ten opzichte van rewilding, in deze context gedefinieerd binnen de stelling ‘Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap’. Hieruit bleek het volgende:

- **Oneens: 17,6%** (5% helemaal mee oneens, 5,9% behoorlijk mee oneens, 6,7% een beetje mee oneens)
- **Niet eens, niet oneens: 31,4%**
- **Mee eens: 68,8%** (13,4% een beetje mee eens, 23,5% behoorlijk mee eens, 31,9% helemaal mee eens)

Over het algemeen zijn respondenten dus vrij positief over rewilding: de grote meerderheid van 68,8% is positief, waaronder ‘helemaal mee eens’ met haar 31,9% van alle respondenten het antwoord met

het grootste draagvlak is. De houding van de andere respondenten die negatief zijn (17,6%) of twijfelen (31,4%) is verklaarbaar uit de vraagtekens die zij zetten bij de aard van het gebied.

Massey (2005: 9) verwoordt het prachtig: één gebied kan op hetzelfde moment bestaan uit talloze verschillende ideeën en verwachtingen in een '*simultaneity of stories-so-far*'. Dit geldt ook voor de respondenten binnen mijn onderzoek. In de natuurplannen is dit gebied omschreven als een natuurgebied met talloze recreatieve mogelijkheden, waar natuur en recreatie dus expliciet in samengaan (Stuurgroep de Maashorst 2005, 2009, 2015). Toch is een telkens terugkerend thema onder respondenten de vraag welke vormen zowel de natuur als de recreatie, als deze willen samengaan, zouden moeten aannemen. Zoals een respondent van Vogelwacht Uden noemt: 'Hier op de Maashorst vragen we ons af: Is dit een natuurgebied of een recreatiegebied? En dat is waar het botst.' De meeste respondenten zien het natuurgebied, en de ontwikkelingen daarbinnen, zoals ook blijkt uit de antwoorden op de stelling, als een positieve toevoeging aan hun recreatiemogelijkheden. Zo noemt een fietser bijvoorbeeld: 'Ik vind het wilder, ik vind het ruiger. We kwamen hier 15 jaar geleden ook al, maar onze blik op de Maashorst is wel veranderd. De graslanden zijn veel mooier, het landschap heeft meer ruimte. Het is prachtig.' De extra alertheid, die nodig is sinds de introductie verschillende grote grazers, wordt in dit kader vaak als een verrijking gezien. Zo zei een excursiedeelnemer: 'Je moet wel meer opletten als je van het pad gaat, maar dat vind ik juist een heerlijke ervaring!'

De omvorming van het landschap wordt echter door de 17,6% 'oneens' en de 31,4% 'niet eens, niet oneens' ook gezien als een bedreiging van de recreatiemogelijkheden. 'Ik ben niet tegen natuur. Maar de Maashorst is echt een recreatiegebied. De natuur moet ten dienste staan van de mensen' noemt een respondent. Dezelfde alertheid die door voorstanders van rewilding als manier wordt gezien als een manier waarop 'meer gezien en meer gehoord' wordt, zien anderen, zoals ook Helmer (2015: 26) noemde, als een minpunt. 'We willen gewoon wandelen waar we willen zonder dat we om ons heen moeten kijken' noemt een omwonende uit Zeeland. 'Hoe kunnen we verder gaan met de recreanten in dit gebied? Moeten we de kern dan reserveren voor grote grazers?'. De waarde van wildheid voor het landschap is niet voor iedereen zo vanzelfsprekend als het soms gebracht wordt. Een respondent uit Nistelrode vraagt zich af: 'Het moet wilder, wild dier hier, wild dier daar, maar waarom? Het is gewoon een grote dierentuin die ze aan het opzetten zijn'.

In zowel de positieve visies als de negatieve visies op natuurontwikkeling blijkt sterk dat de grote grazers, die immers bijdragen aan deze alertheid bij de recreatie en de verandering van het landschap, ook een grote rol spelen in de beeldvormingen van respondenten. De houding ten opzichte van het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap kent dan ook een significant en redelijk sterk verband met de houding op grote grazers ($r = 0,539$, sig. = 0,000)². In de aankomende alinea's zal ik verder ingaan op de houdingen ten opzichte van de aanwezigheid van de grote grazers.

---

² Zie 5.1 voor een duidelijke uitleg van de statistische analyses. Zie Analyse 1, blz. 76 voor de volledige analyse.

5.3 Algemene houding ten opzichte van grote grazers

Aan de hand van de stelling 'Ik ben positief over de aanwezigheid van grote grazers in de Maashorst' heb ik onderzocht welke houding mensen aannamen ten opzichte van de grote grazers in het algemeen. Zoals in onderstaande tabel te zien springt de zeer positieve balk (helemaal mee eens) er met haar 36,9% uit. Het merendeel van de respondenten is dan ook positief (62,3% mee eens). Verder is 13,1% niet eens, niet oneens en 23% oneens.

Een belangrijke kanttekening bij deze analyse is echter dat het algemene plaatje over de grote grazers geen goede weerspiegeling is van de houding van respondenten ten opzichte van de exmoor pony, de tauros en de wisent apart van elkaar genomen. Ondanks dat de drie dieren een geheel vormen in hun betekenis voor het herstel van het ecosysteem en graas- en trekgedrag binnen het landschap (Van den Herik & Verkaart 2006: 5, ARK 2016-1) verschilt de beeldvorming per dier voor veel respondenten sterk. Ook in excursies, waarbij de excursieleider van ARK het publiek vragen stelde over de 'algemene' houding ten opzichte van de grote grazers, gaven sommige bezoekers aan de vraag niet te kunnen beantwoorden: Hun ervaring per dier verschilde ervoor teveel. Om die reden neem ik de grote grazers in de Maashorst apart in volgende analyses en ga ik dieper in op de beeldvorming die daarin een rol speelt.

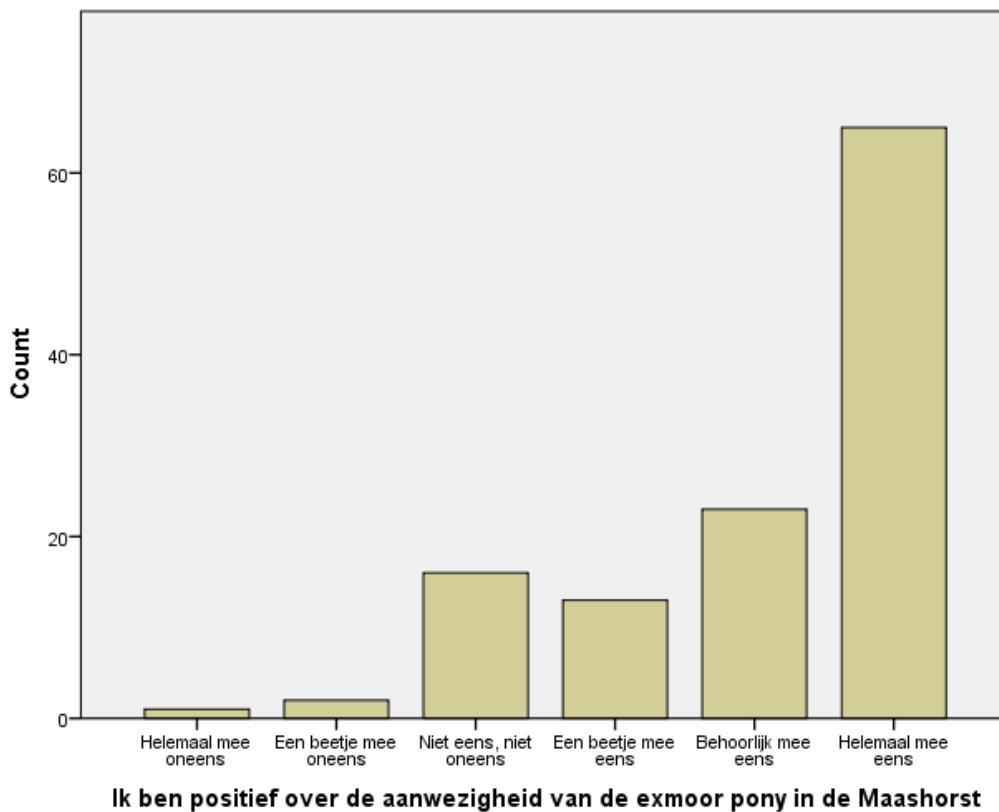
5.4 Beeldvorming omtrent de exmoor pony

5.4.1. Bekendheid van de exmoor pony

Ongeveer 1/3 (33,6%) van de respondenten kende de exmoor pony bij naam. De andere 1/3 (32,8%) denkt de naam te kennen, maar vult een andere naam in, als met name Konik of IJslander. De overige 1/3 kent het dier, maar de naam niet (28,7%) of kent het dier helemaal niet (4,9%).

5.4.2. Houding ten opzichte van de exmoor pony

Om de mening van de respondent over de exmoor pony te achterhalen is gevraagd de volgende stelling te beantwoorden: *'Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst'*³ Hieruit kwam het volgende:

- **Oneens: 2,5%** (0,8% helemaal mee oneens, 1,7% een beetje mee oneens)
- **Niet eens, niet oneens: 13,3%**
- **Mee eens: 84,2%** (10,8% een beetje mee eens, 19,2% behoorlijk mee eens, 54,2% helemaal mee eens)

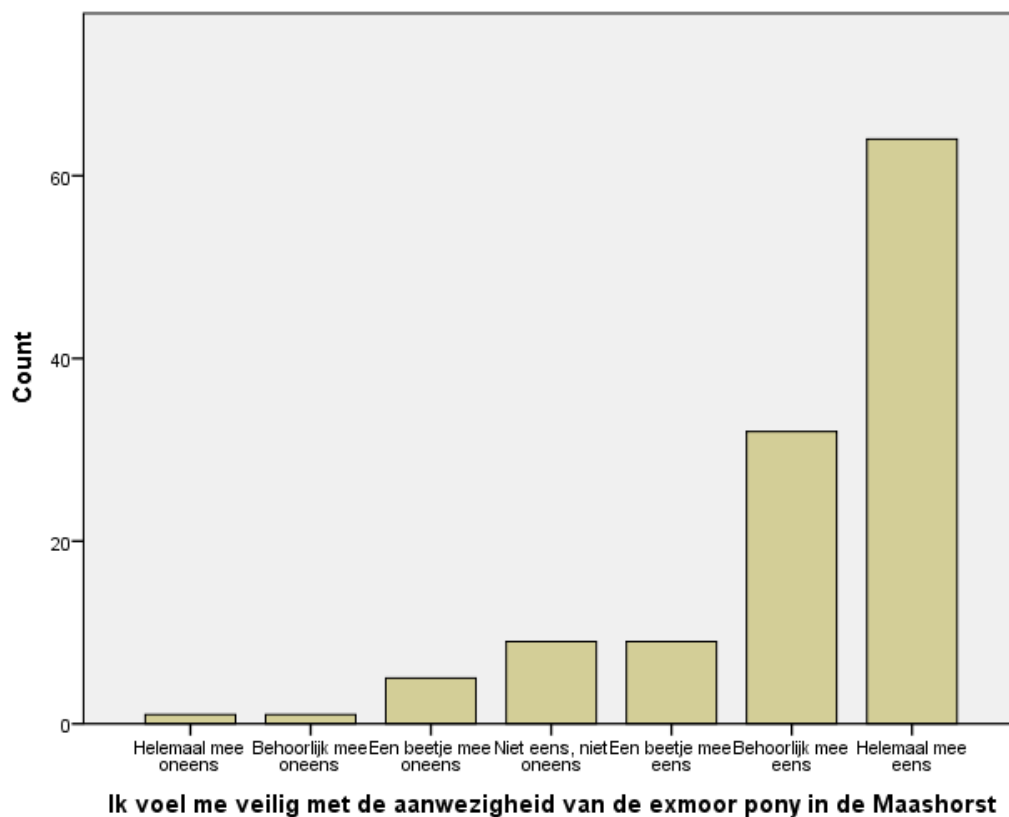
Het grote merendeel van de respondenten (83%) is dus positief over de exmoor pony. Bovendien geldt de optie 'helemaal mee eens' voor het merendeel (53,3% van de respondenten). Deze positieve houding gaat gepaard met een zeer positieve beeldvorming over de exmoor pony. Zij wordt structureel

³ De vragen over de verschillende grote grazers zijn gesteld aan de hand van afbeeldingen van deze dieren, om te onderzoeken hoeveel respondenten de dieren bij naam kenden en tevens de respondenten, die het dier niet bij naam kennen, toch de kans te geven aan de hand van een visualisatie hun mening te geven.

gelinkt aan woorden als ‘mooi’, ‘rustig’ en ‘schattig’. Respondenten begonnen zelf zelden over de exmoor pony, omdat haar aanwezigheid vrijwel altijd als vanzelfsprekend en niet bedreigend werd beschouwd. ‘Ach, dat zijn ‘gewoon’ paarden’ zei een respondent. ‘Die lopen hier altijd al’. De tauros en de wisent werden daarentegen veel eerder gekozen als gespreksonderwerp.

5.4.3. Ervaring van veiligheid bij de exmoor pony

Het gevoel van veiligheid werd vaak gebruikt als ondersteunend argument van een positieve houding, waarbij het meestal van zichzelf zou moeten spreken dat er geen angst is voor de pony. Op de stelling ‘Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst’ kwam dan ook het volgende naar voren:

- **Oneens: 5,7%** (0,8% helemaal mee oneens, 0,8% behoorlijk mee oneens, 4,1% een beetje mee oneens)
- **Niet eens, niet oneens: 7,4%**
- **Mee eens: 86,7%** (7,4% een beetje mee eens, 26,4% behoorlijk mee eens, 52,9% helemaal mee eens)

Een onveilige ervaring beperkt zich tot slechts 5,7% van de respondenten, waarbij het grootste gedeelte van de oneens-stemmers ‘een beetje’ heeft aangekruist. De pony’s zouden, zoals veelvuldig gehoord ‘simpelweg niets doen’: van angst was daarom ook meestal geen sprake. Een respondent antwoordde bijvoorbeeld verbaasd, toen ik haar vroeg in hoeverre zij zich veilig voelde bij de exmoor: ‘Nee joh, ik ben niet bang van een pony, nee, dat is geen onprettig gevoel, als ze op je af komen.’. Ook

de tegenpetitie, waar gepleit werd voor het verdwijnen van de grote grazers in de Maashorst (zie 3.3.2) richtte zich alleen op de tauros en de wisent, niet op de exmoor pony (Werkgroep Maashorst Veilig voor Iedereen 2017). Het verband tussen houding en gevoel van veiligheid voor de exmoor pony is sterk ($r = 0,838$; sig. = 0,000).⁴

Het is zeer positief dat veel respondenten de pony als zeer veilig ervaren, desondanks wil ik haar status als 'knuffelpony' even kort aanstippen. De exmoor pony's zouden volgens de Stuurgroep uitgekozen zijn op hun afstandelijke gedrag naar publiek toe (Stuurgroep de Maashorst 2009-2: 51). Deze afstandelijkheid lijkt andersom, van publiek naar exmoor pony toe, echter lang niet altijd op te gaan. In waarnemingen van excursies en open wengebied dagen heb ik verschillende respondenten geobserveerd die kuddes doorkruisen of op het punt stonden te doorkruisen. Ook in de interviews buiten het wengebied kwam vaak naar voren dat respondenten niet per definitie afstandelijk zullen omgaan met de dieren. Zo noemen respondenten bijvoorbeeld: 'Ik zou ze graag willen aaien, als het wengebied open gaat' en 'Ik heb vroeger ook een paard gehad, dus daar kan ik wel mee omgaan'. Dit botst met ARKs visie, waarbinnen het niet de bedoeling is de wildlevende dieren te behandelen als kinderboerderijdieren.

Tevens zou ik ARK willen wijzen op een gesprek dat ik had met een groepje ruiters. Ruiters en menbers zijn met hun 1,6% sterk ondervertegenwoordigd in mijn onderzoek, ik ben ze weinig tegengekomen. Maar de ruiters die ik sprak vroegen zich sterk af, het wildlevende karakter van de exmoor pony's wel in acht genomen, in hoeverre de exmoors samengaan met hun eigen paarden, mocht het wengebied weer open gaan. 'Ik wil gewoon weten hoe deze dieren op mijn paard reageren en dat is niet bekend!' noemde een van hen. Zij maakten zich hier zorgen over.

5.4.4. Ervaring van vrijheid bij de exmoor pony⁵

In gesprekken komt niet naar voren dat respondenten zich door de exmoor pony in hun vrijheid voelen beperkt, op de zojuist genoemde ruiters na.

5.4.5 Ervaring van thuishoren exmoor pony

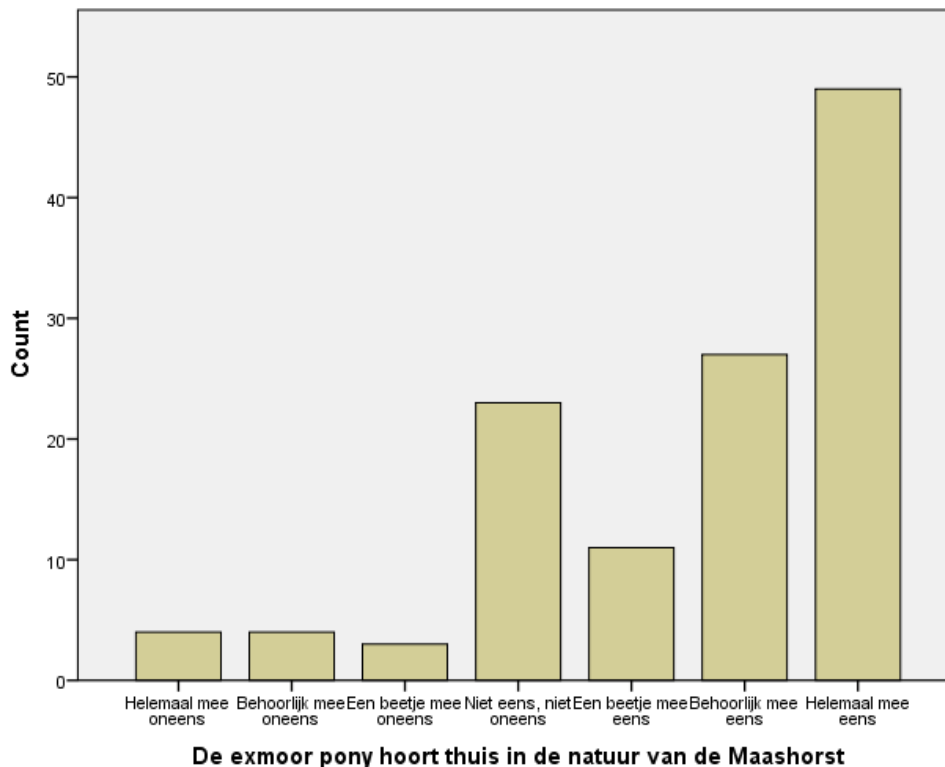
De kwantitatieve data ondersteunen de stelling dat de aanwezigheid van de exmoor pony als vanzelfsprekend onderdeel makend van de natuur op de Maashorst wordt beschouwd. Dat de ervaring van thuishoren van de exmoor pony gepaard gaat met een positieve houding, blijkt uit het verband tussen beide stellingen ($r = 0,643$, sig. = 0,000)⁶. Met de stelling '*De exmoor hoort thuis in de natuur van de Maashorst*' is het merendeel van 71,9% van de respondenten het eens, waarbij 40,5% van de respondenten onder de categorie 'helemaal mee eens' valt.

---

⁴ Zie analyse 2, blz. 76

⁵ Ervaring van vrijheid is gemeten aan de hand van de kwalitatieve interviews. Deze vraag is niet opgenomen in mijn enquête, maar bleek in mijn onderzoek wel van belang (voor de tauros en de wisent). Daarom is deze vraag onderbouwd met kwalitatieve in plaats van kwantitatieve analyses.

⁶ Zie analyse 3, blz. 77

- **Oneens: 9,1%** (3,3% helemaal mee oneens, 3,3% behoorlijk mee oneens, 2,5% een beetje mee oneens)
- **Niet eens, niet oneens: 19%**
- **Mee eens: 71,9%** (9,1% een beetje mee eens, 22,3% behoorlijk mee eens, 40,4% helemaal mee eens)

De respondenten die niet eens, niet oneens is of oneens uitten in interviews met name twijfels over in hoeverre het dier paste binnen de natuur. Deze ervaring wordt, zoals net ook al aangestipt, vaak gelinkt aan het soort paard dat respondenten van de manege kennen. Dit ligt in lijn met de analyses van Klaver, Keulartz, Van den Belt en Gremmen (2002: 7) en Bulkens, Muzaini en Minca (2016: 817) die benoemen dat in Nederland veel wildlevende dieren het imago kennen van het daarmee geassocieerde gedomesticeerde dier. Zo noemt een respondent: ‘Ik hou van paarden, wij hebben ze ook thuis achter het huis gehad. Maar in de bossen... Paarden... Hoort dat echt bij de natuur?’

5.4.6. Behoeftte aan communicatie bij de exmoor pony

Er is onder respondenten weinig behoefte aan communicatie wat betreft de exmoor pony. Wel raad ik de volgende zaken aan:

- In ARKs visie is het niet de bedoeling dat de dieren als kinderboerderij- of manegedieren worden behandeld, omdat dit hun wildlevendheid ondermijnt. Ik raad aan dat ARK op dit punt dus nadenkt in hoeverre zij het gedrag van respondenten die kuddes doorkruisen of de exmoors aaien als het wengebied straks open gaat door de vingers zal zien of echt actief voorkomen wil, zodat beleid daarop kan worden aangepast. In hoeverre is het, ook ecologisch

gezien, problematisch als mensen de dieren aaien en/of voeren en in hoeverre kan hier actie worden ondernomen?

- Het lijkt me van groot belang verder te onderzoeken hoe gedomesticeerde paarden en de wildlevende exmoors samengaan binnen de Maashorst en dit tegen de tijd dat het wengebied open gaat ook duidelijk te maken aan de ruiters en menners. Hoe gaat ARK paarden, ruiters en menners benaderen en inlichten over de samenkomst van hun paarden met exmoor pony's?

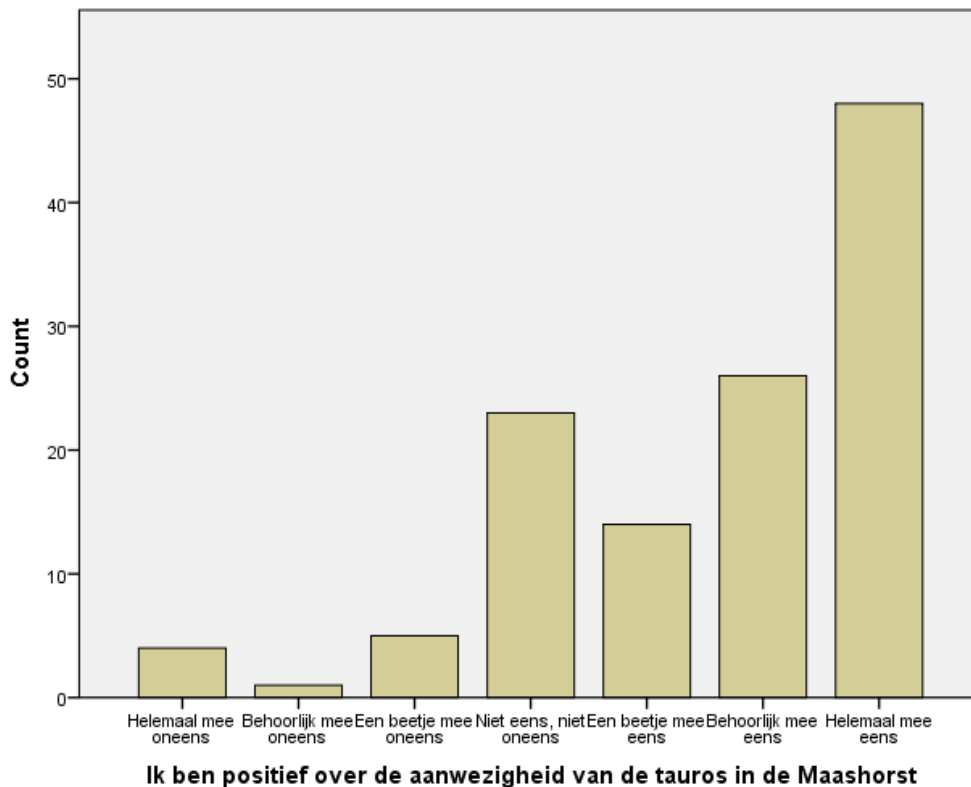
5.5 Beeldvorming omtrent de tauros

5.5.1. Bekendheid van de tauros

Bijna de helft van de respondenten, wat een stuk meer is dan bij de exmoor pony, kent de tauros bij naam (48,4%). 13,1% zegt de tauros te kennen, maar vult de verkeerde naam in (meestal Schotse Hooglander) en 32,4% zegt het dier te kennen, maar weet de naam niet. 5,7% kent het dier überhaupt niet.

5.5.2. Houding ten opzichte van de tauros

Uit de stelling 'Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst' kwam het volgende:

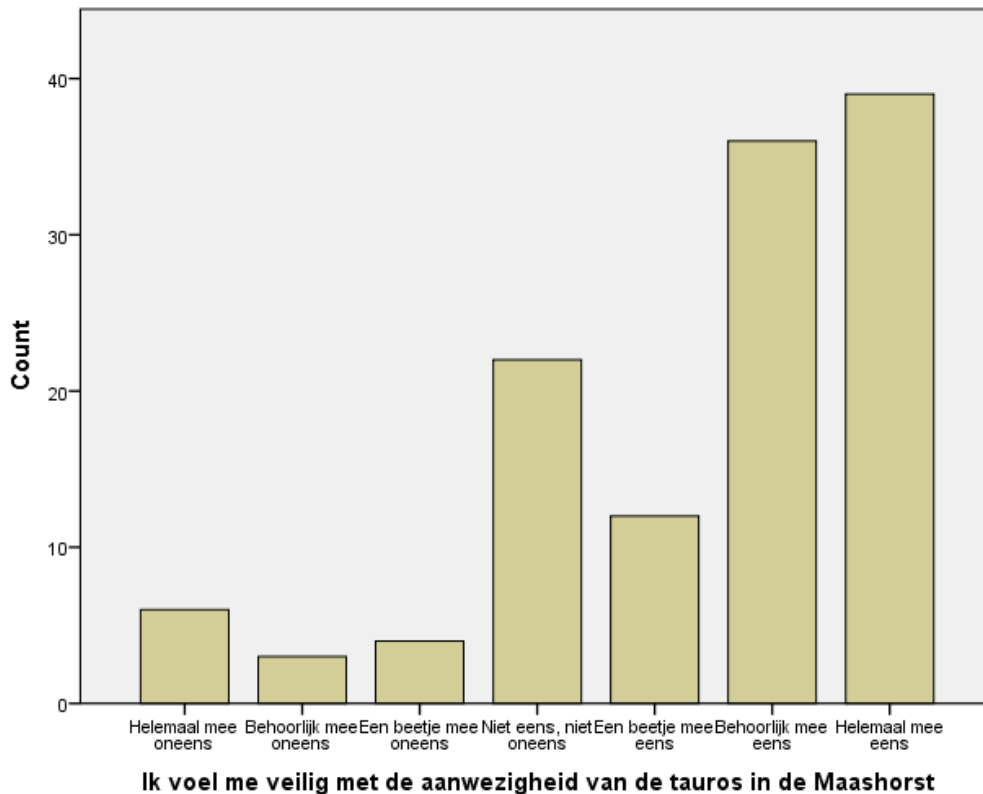
- **Oneens: 8,2** (3,3% helemaal mee oneens, 0,8% behoorlijk mee oneens, een beetje mee oneens 4,1%)
- **Niet eens, niet oneens: 19%**
- **Mee eens: 72,8%** (11,6% een beetje mee eens, 20,7% behoorlijk mee eens, 40,5% helemaal mee eens)

In iets mindere mate dan bij de exmoor pony is ook het grote merendeel van de respondenten positief over de tauros (72,2%). De groep die negatiever is beroept zich in interviews met name op ervaringen

van veiligheid. Er is dan ook een significant en sterk verband ($r = 0,855$, sig. = 0,000)⁷ te vinden tussen de houding en de ervaring van veiligheid bij de tauros.

5.5.3 Ervaring van veiligheid bij de tauros

Op de stelling ‘Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst’ reageerden respondenten als volgt:

- **Oneens: 10,7** (4,9% helemaal mee oneens, 2,5% behoorlijk mee oneens, 3,3 % een beetje mee oneens %)
- **Niet eens, niet oneens: 18%**
- **Mee eens: 71,3%** (9,8% een beetje mee eens, 29,5% behoorlijk mee eens, 32% helemaal mee eens)

De meeste respondenten (71,3%) ervaren de tauros als veilig. Vaak noemen respondenten in interviews dan ook dat de tauros evengoed als de exmoor pony ‘lief is’, ‘niets doet’, ‘rustig langs het pad ligt als je er langs fietst’. Een van hen zei bijvoorbeeld: ‘Die tauros, er lagen er wel 10, 15 op het pad, en ik kon er gewoon langs. Ik liep er zachtjes langs tussendoor en heel schuin keek hij even, je zou er haast mee kunnen praten.’ Ook in de momenten dat ik zelf in het veld was, heb ik bij de verschillende respondenten die (dicht) langs de tarossen liepen niets opvallends meegemaakt. Meestal reageren de tarossen überhaupt niet. Wel moet hierbij vermeld worden dat de afstand tussen bezoekers en tarossen vaak veel lager ligt dan de aangeraden 50 meter afstand, zeker wanneer deze op het pad liggen.

⁷ Zie analyse 4, blz. 77

Er is in tegenstelling tot bij de exmoor ook een iets grotere groep (10,7%) die de tauros als onveilig ervaart, waarbinnen het zwaartepunt onder de helemaal mee oneens ligt (46% van alle oneensstemmers). Redenen die hiervoor worden aangekaart zijn bijvoorbeeld dat de tauros ‘grote hoorns heeft’, ‘boos opkijkt’ en ‘aan kan vallen met jongen’. Het gedrag van de tauros wordt soms geïnterpreteerd als agressief. ‘Die tauros keek naar me met die hoorns, en toen dacht ik wel even van ... tja.... Nu heb ik hem zeker opgefokt en kan ik beter wegwezen’ (zie ook 5.7.4). Een van de fellere tegenstanders noemt: ‘Mensen durven niet meer langs het fietspad. Je hebt er altijd wel een paar tussen zitten die het wel doen, maar het gros van de mensen durft niet meer.’ In de tegenpetitie komt dit ook naar voren: ‘Je kunt een tauros of wisent op je pad tegenkomen; hierdoor wordt het gebied onveilig, veel mensen durven er simpelweg niet meer in’ (Werkgroep Maashorst Veilig voor Iedereen 2017). In mijn steekproef komt niet naar voren dat het gros van de mensen bang is voor de tauros. Ik heb mijn vragenlijst op verschillende plekken afgenomen, ook op plekken waar de tarossen niet lopen als de Zevenhuizerweg om eventueel mensen mee te nemen die niet meer op de plekken waar de tarossen wel lopen, als de Udensedreef, durven te lopen. Ook daar bleek geen hoger percentage van angstige mensen.

5.5.4 Ervaring van vrijheid bij de tauros

In gesprekken kwamen, behalve voor de 10,7% van de respondenten die zich onveilig voelen bij de tauros, weinig beperkingen van recreatieve vrijheid omhoog. Enkele hondenbezitters benoemden ook dat zij niet met hun hond langs de tauros durven te lopen: ‘Wij zijn regelmatig omgedraaid als we de honden bij hadden. We hebben geen verstand van de dieren, dus als ze midden op het pad staan draaien we om.’ Zij voelden zich nog niet bekend genoeg met de reacties van de tauros op hun honden. Tevens heb ik ook hondenbezitters gezien en gesproken die met hun (aangelijnde) hond rustig langs de tauros liepen. Een meisje noemde: ‘Die tauros kijkt echt niet op of om, ik loop altijd zo’. De Mann-Whitney test wijst geen verband uit tussen ervaring van veiligheid van de tauros en het al dan niet zijn van een wandelaar met hond⁸. Echter is het aantal wandelaars met hond in mijn onderzoek ook beperkt (slechts 13). Er zou een grootschaliger onderzoek nodig zijn over deze doelgroep, om te achterhalen of angst of onbegrip voor de tauros in combinatie met de hond een probleem is voor veel hondenbezitters op de Maashorst.

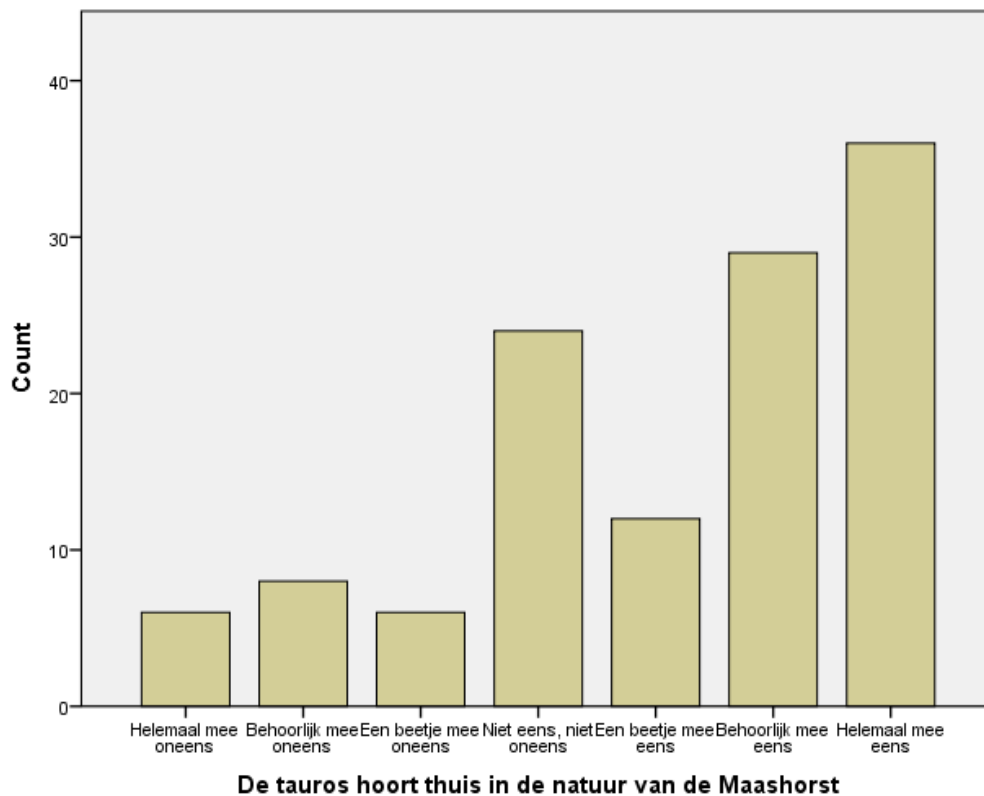
5.5.5 Ervaring van thuishoren tauros

Ook is de houding van de tauros verbonden aan de ervaringen van thuis horen ($r = 0,714$. Sig – 0,000).⁹ ‘Op de stelling ‘*De tauros hoort thuis in de natuur van de Maashorst*’ is als volgt gereageerd:

---

⁸ Zie analyse 5, blz. 78

⁹ Zie analyse 6, blz. 78

- **Oneens: 16,6%** (5% helemaal mee oneens, 6,6% behoorlijk mee oneens, 5% een beetje mee oneens)
- **Niet eens, niet oneens: 19,8%**
- **Mee eens: 63,7%** (9,9% een beetje mee eens, 24% behoorlijk mee eens, 29,8% helemaal mee eens)

De visie dat ‘de tauros hier niet thuishoort’ zoals een van de stellingen van de tegenpetitie luidt (Werkgroep Maashorst Veilig voor Iedereen 2017), wordt zoals hieruit blijkt lang niet gedeeld door iedereen, maar behoort een kleine groep van zo’n 16,6% van de respondenten toe. De gesproken respondenten vinden het dier vaak überhaupt niet in het Nederlandse landschap past, laat staan in dat van de Maashorst. Een respondent noemde bijvoorbeeld: ‘Ik vind het niks, ze lijken op van die Spaanse vechtstieren. Nou ben ik effe blij dat ik niets roods aan heb’.

5.5.6 Behoeftte aan communicatie bij de tauros

Net als bij de exmoor pony is er onder de respondenten niet zo’n sterke behoefte aan communicatie bij de tauros. Toch raad ik ook hier de volgende zaken aan:

- De aangeraden afstand van 50 meter wordt, vooral wanneer de tarossen op het fietspad liggen, structureel niet aangehouden. Ook hier raad ik ARK dus aan om een overweging te maken in hoeverre dit water bij de wijn doen is en in hoeverre dit problematisch kan zijn, of wat hier aan gedaan kan worden.
- Ik stel voor om voor de groep hondenbezitters betere en beschikbare informatie te geven over de reacties van tarossen op honden, omdat daar onder een kleine groep behoefte naar lijkt te zijn. In vervolgonderzoek zou getest kunnen worden voor hoeveel hondenbezitters deze angst op gaat.

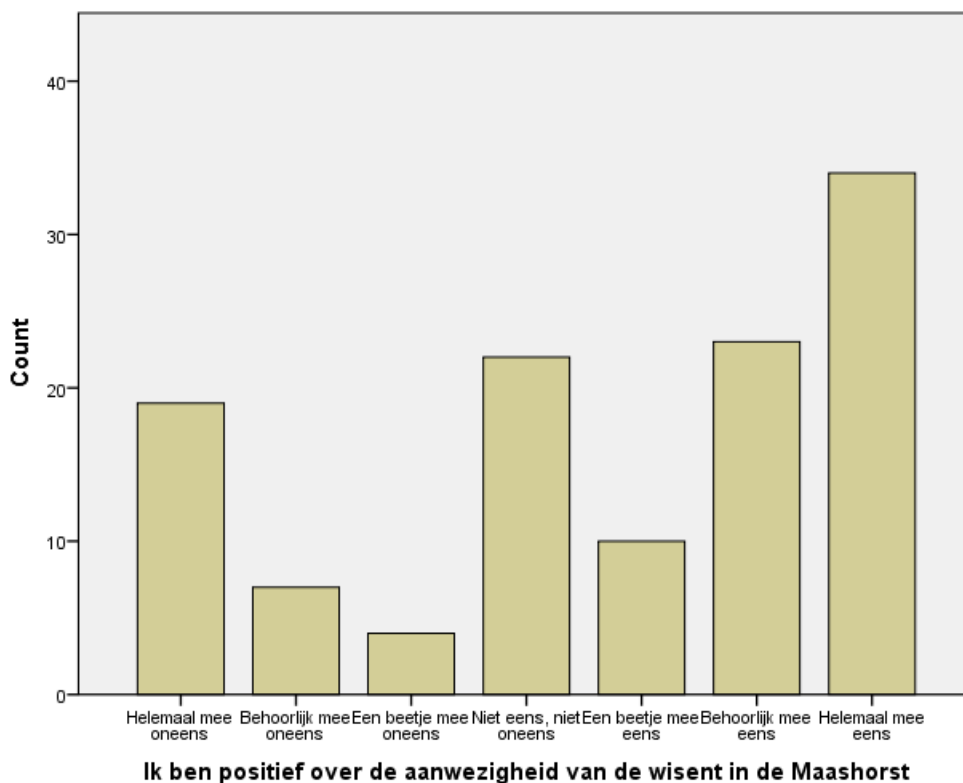
5.6 Beeldvorming omtrent de wisent

5.6.1 Bekendheid van de wisent

De wisent vergaart overduidelijk de meeste bekendheid. 77,9% (in tegenstelling tot 33,6% bij de exmoor en 48,4% bij de tauros) van de respondenten kende dit dier bij naam. Slechts 4,9% voert hierbij de verkeerde naam in. 14,8% weet niet hoe het dier heet, maar kent deze wel en slechts 2,5% kent het dier helemaal niet. Dit zal zeker te maken hebben met de vele persberichten die het afgelopen jaar verschenen zijn (zie hoofdstuk 3.3) en tevens de vele gesprekken onder de bewoners onderling. Of zoals één respondent zei uit Zeeland: ‘Als er hier een feestje was afgelopen jaar, dan was het geen feestje, dan was het wisent dit en wisent dat’.

5.6.2. Houding ten opzichte van wisent

Op de stelling ‘Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst’ kwam het volgende:

- **Oneens: 25,3%** (16% helemaal mee oneens, 5,9% behoorlijk mee oneens, 3,4% een beetje mee oneens)
- **Niet eens, niet oneens: 18,5%**
- **Mee eens: 56,3%** (8,4% een beetje mee eens, 19,3% behoorlijk mee eens, 28,6% helemaal mee eens)

De mening over de wisent is, veel sterker dan bij de exmoor pony en de tauros, sterk verdeeld over verschillende partijen. De grootste partij is positief (56,3%), waarbinnen de helft zeer positief is. Dit vormt een tegenbeeld op nieuwsberichten, waarin soms de suggestie wordt gewekt dat *iedereen* tegen de wisent is. Toch kent de positieve houding zoals bij de exmoor en tauros geen sterke meerderheid zoals bij de exmoor en tauros. Er is ook een redelijke partij niet eens, niet oneens (19,3%). Verder is een groep oneens (25,3%), waarbij de concentratie ligt in zeer negatief (ongeveer 63% van de oneensstemmers). Onder voorstanders lopen redenen van hun positieve houding uiteen van mooi om te fotograferen tot goed voor het aantal vogels in het gebied. Een enthousiaste respondent noemt: ‘De wisenten zijn welkom in het gebied! Ze zijn zonder meer een positieve toevoeging, goed voor de biodiversiteit, een rijkere natuur!’

‘De wisenten zijn mooi om te fotograferen’ (Van Doorn 2017)

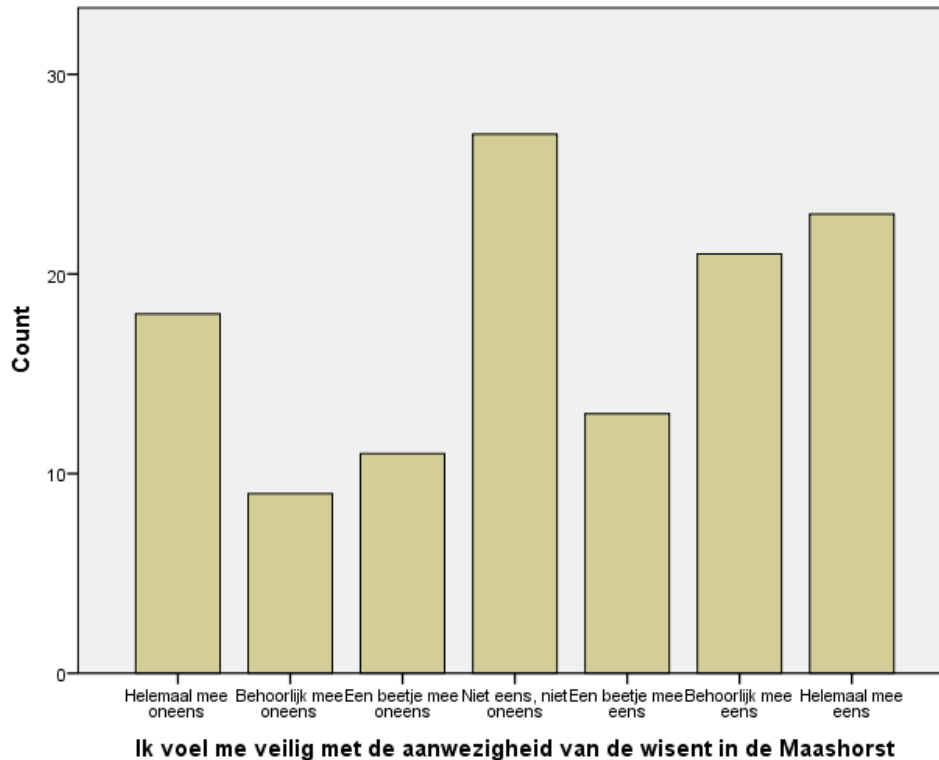
5.6.3 Ervaring van veiligheid bij de wisent

Er is een sterk verband te vinden tussen de houding ten opzichte van de wisent en de ervaring van veiligheid ($r = 0,783$, $\text{sig} = 0,000$)¹⁰. Zoals ook al in de eerder gepresenteerde media is ervaring van veiligheid ook iets dat sterk terugkomt, waarbij ‘steeds meer mensen in de Maashorst bezorgd zouden zijn over hun veiligheid’ met de aanwezigheid van de wisent (Werkgroep Maashorst Veilig voor Iedereen 2017).

---

¹⁰ Zie analyse 7, blz. 78

Op de stelling: *'Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst'* werd als volgt gereageerd:

- **Oneens: 31,2%** (14,8% helemaal mee oneens, 7,4% behoorlijk mee oneens, 9% een beetje mee oneens)
- **Niet eens, niet oneens: 22,1%**
- **Mee eens: 46,8%** (10,7% een beetje mee eens, 17,2% behoorlijk mee eens, 18,9% helemaal mee eens)

Meer dan bij de tauros, waarbij 10,7% zich onveilig voelt, voelt 31,2% zich niet veilig bij de wisent. Bovendien is het percentage dat zich wel veilig voelt, bij de tauros een duidelijke meerderheid van 63,7%, en is dit bij de wisent minder dan de helft van de respondenten met 46,8%. Ook in de interviews kwam naar voren dat het gevoel van veiligheid sterk bepalend is in de houding ten opzichte van de wisent. Mensen die een positieve houding hebben zeggen niet bang te zijn voor de dieren. Mensen die een negatieve houding hebben ten opzichte van de wisent zeggen echt bang te zijn en de Maashorst niet meer in te durven, als de wisent er vrij rond zou lopen.

De vanzelfsprekendheid, waarmee angst voor de exmoor pony werd afgedaan, omdat zij 'simpelweg niets' zouden doen, gaat er bij de angstige bewoners en bezoekers niet in, ook al benadrukken ARKers en Maashorstrangers de veiligheid. De angst spitst zich toe op het 'wilde karakter' van de wisent, door een respondent als volgt omschreven: 'Die tauros, hoe wild kan je zijn met 2 gele dingen in je oor? *Gaap* Maar die wisent, dat is een ander dier, die is écht wild. Daar heb

ik toch een ander gevoel bij.’ Deze wilde status gaat, in de verwachting van veel respondenten, gepaard met een vorm van agressiviteit. Vaak gaat dat gepaard met verwijzingen naar het incident, net zoals in de media (zie hoofdstuk 3.2.1 en 3.3.2). Zo vertelden twee wandelaars: ‘Er is al een incident geweest waardoor je ziet dat ze agressief zijn. Ze zitten niet voor niets achter een omheining.’ Er is een verwachting dat de grote grazers mensen zullen aanvallen, zoals in het incident bij de jogger is gebeurd. Dit gevoel van angst bepaalt de natuurervaring van deze respondenten nu al sterk, laat staan wanneer het wengebied open is. Een hardloper vertelt bijvoorbeeld: ‘Mijn angst is dat ze kunnen aanvallen. En het is zo: Je bent aan het hardlopen, en zo’n dier denkt dan: Oh, die moet ik hebben. Want hij vlucht weg. Dat is net zo als die mensen tegen mij zeggen met een loslopende hond; ‘hij doet niks’. Nee, hij doet niets, maar waarom komt hij mij dan achterna? En zo’n wisent is dan toch nog groter. Stel nou dat het beest aan het hek komt en hij komt op mij af... Ik heb bijna altijd dezelfde route, dus dan moet ik weten waar bomen staan met lage takken, zodat ik dan in de boom kan klimmen. Ik heb zo best een paar paadjes waarbij ik denk: Als ie hier komt, dan zou ik dit kunnen. Als ie daar komt, zou ik dat kunnen.’

De onderzoeken in andere gebieden waar de wisenten ook rondlopen, zoals de in het Inrichtingsoverleg (2015: 21) gepresenteerde data uit het Kraansvlak (Noord-Holland) en Bialowieza (Polen), waaruit blijkt dat wisenten bezoekers zouden mijden, geeft angstige respondenten geen geruststelling. Volgens hen zijn deze gebieden immers anders dan de Maashorst, waar de recreatiedruk veel hoger is, en doen deze boven niets af aan de *gevoelswaarde* van hun angst. Zo reageerde een respondent op de wetenschappelijk onderbouwde argumenten van de excursieleider: ‘Ja, dat kan wel zo zijn, maar ik vind ze eng, ik vind ze groot, ik zie horens. Ik weet ook niet of de angst terecht is, maar het gevoel is er wel. Ik ga echt niet meer zomaar de Maashorst in en vroeger wel.’

Met name de situatie met kalfjes zou afschrikken. ‘Waar ik me nog het meest zorgen om maak is wat moet dat nou als de wisent jongen heeft’ noemt een van de oprichters van de tegenpetitie. ‘Wilde wisenten is wachten op een ongeluk. Ik wil daar niet tussen lopen!’ Hij benoemt dat wisenten groepjes van 20 koeien zouden vormen, waaronder de matriarch, de kudde, het stier en een jong vallen. ‘Je kan tussen de stier en de kudde komen, tussen de stier en de matriarch en tussen de wisent en het jong. Dat is toch altijd een gevaarlijke situatie. Nu zijn er nog geen jongen en kijk hoe mak ze wel niet zijn! Dit is niet representatief! De kudde is niet compleet! Nou horen we van iedereen, ah joh, het valt wel mee, maar straks durven we er niet meer naartoe. De mensen weten niet wat er gaat gebeuren als er jongen tussen lopen. Ze zijn explosief als er iets gebeurt. Als ze kalfjes hebben wordt het heel anders!’ Ook veel andere respondenten weerspiegelen deze visie. Vaak wordt in dergelijke beeldvorming vergelijkingen getrokken met stieren op de boerderij (zie hoofdstuk 5.7.4).

Het sociale element van deze ervaring komt sterk naar voren in de verwijzingen naar anderen die mensen maken. Meningingen over de wisent beginnen vaak met ‘Ik hoor van iedereen dat...’ of ‘De buurman heeft ... meegemaakt’. Een angstige respondent uit Zeeland reflecteert hierop: ‘Ze hebben de mensen bang gemaakt! Er zijn groepen, er zijn hier meer groepen tegen als voor, dus die groepen zijn

in de meerderheid en die zeggen: Ja, dit kan niet, en dit en dat, en die durft niet meer, en die niet. Maar alhoewel... Ik zelf ook wel een beetje bang ben. Gemaakt, ja.' Hij gebruikt het metafoor 'file' om zijn angst te omschrijven: 'Of je het nu zeker weet of niet, je kan gevaar beter vermijden. Als wij naar Utrecht moeten rijden en als ze zeggen: 'Bij Den Bosch staat een file', ja dan rij ik niet over Den Bosch. Nou, hetzelfde met die beesten. Als ze zeggen, er is iets mee, dan ga ik er niet heen. Dan wil ik dat voorkomen'.

De groep die zich wel veilig voelt, 46,8% van de respondenten, beroepen zich vaak op een eigen verantwoordelijkheid. Hun argumenten liggen in lijn van die van Herik & Verkaart (2006: 15) die aankaarten dat binnen Nederland, in tegenstelling tot in andere landen, verantwoordelijkheid bij grote grazers vaak buiten het individu worden geplaatst, terwijl ongelukken meestal veroorzaakt worden door onbehoorlijk gedrag van het publiek naar de dieren toe. Een veelgehoorde uitspraak in dit kader is: 'De recreant moet worden opgevoed'. Twee vrouwen lichten dit toe: 'We kunnen van wilde dieren niet verlangen dat ze tam worden. We moeten zelf verantwoordelijkheid nemen'. Een wisentfan, die alle wisentgebieden in Europa opzoekt, benoemt: 'Als je maar zelf bij elkaar blijft als groep en die dieren ook als groep laat zijn, dan gebeurt er niets. Ze zoeken dekking op als het druk is, het zijn toch geen vleeseters, ze zijn helemaal niet uit op de mensen. Je moet gewoon op je houding letten.' Oprichtster van de voorpetitie zegt: 'We doen alsof de wisent een monster is, maar dat kan ook in je eigen huis met je eigen hond gebeuren.'

Wel zijn er onder deze mensen, die eigen verantwoordelijkheid benadrukken, ook twijfelaars, die vraagtekens hebben over de afstand tot de dieren. In de excursies werden dan ook met name vragen gesteld over de afstand. In één excursie was het bijvoorbeeld zo dat enkele deelnemers dichterbij de wisenten mochten kijken van de begeleider, terwijl de andere helft een eindje verderop bleef kijken. De wisenten splitsten zich toen ook op en liepen tussen de twee groepen deelnemers door. Sommige wisenten kwamen aardig dichtbij, tot op zo'n 10 meter afstand. Dit leidde tot verwarring onder de deelnemers. 'Wat als er geen begeleider was geweest, tot hoever was die afstand dan oké?' vroeg een vrouw mij. Ook het toekomstidee, waarbij het wengebied open zal gaan, roept verwarring op. Zo noemden twee snelwandelaars die zeer positief waren over de wisent, dat ze voor hun gevoel niet genoeg 'feeling' hadden met de 50 meter afstand. 'Wij kennen het dier niet, als hij dichterbij komt, of we komen hem ineens ergens tegen, dan kan ik die 50 meter niet garanderen'. Een andere vrouw noemde: 'In het Brabants Dagblad stond dat bezoekers respect moeten vertonen naar de grote grazers toe en dus op gepaste afstand moesten blijven. Dus dat wil ik ook doen. Maar die 50 meter kan ik het geding komen, er kan een panieksituatie komen en hoe moet ik me dan bewegen?'

Deze vragen werden ook gesteld met betrekking tot het fietspad. 'Er staat 50 meter op het bordje maar gaat het houden van die afstand wel lukken, als het straks open gaat en er een wisent op het pad ligt? Die tarossen staan nu ook al zo!' Fietsers, die het gebied gebruiken als route van A naar B vragen zich af of zij straks nog wel hun vaste route kunnen fietsen, en of ze zouden moeten omfietsen wanneer er wisenten op het pad liggen. 'Als het gebied opengaat, en de wisenten hebben

ruimte nodig, en er staat op die borden 'houd 50 meter afstand', maar stel ik fiets over de Udensedreef omdat ik een afspraak heb op het ziekenhuis, wat moet ik dan doen als er zo'n koe op het pad ligt, het ziekenhuis bellen en zeggen ik kom wel een halfuur later?'

'Die taoussen staan nu ook al zo' (Van Doorn 2017)

5.6.4 Ervaring van vrijheid wisent

De ervaring van vrijheid, in interviews veel veelvuldiger genoemd dan bij de exmoor pony en de tauros, is voor de beeldvorming omtrent de wisent naast veiligheid een zeer belangrijke factor. Voor positieve respondenten gaat dit meestal of niet op ('Ik heb er geen last van, fiets nog steeds hetzelfde rondje') of zien zij dit als iets tijdelijks, waar ze een betere natuurervaring voor terugkrijgen. Toch zijn er enkele zaken die met name voor de tegenstanders, maar ook voor de voorstanders, als cruciale beperkingen van vrijheid werden gezien. Dit betreft de gebieden die afgesloten zijn (geweest): de Zevenhuizerweg en de wengebied. Ook geldt dit natuurlijk voor de mensen die het gebied, door de angst voor de wisenten en/of taoussen, überhaupt niet meer in durven, als een vrouw in Nistelrode die stelde: 'Het is alsof de wisenten de baas zijn en niet de mens!'. Deze mensen heb ik in mijn onderzoek echter weinig op kunnen nemen, dus laat ik voor nu buiten beschouwing. Ik ga wat dieper in op het wengebied en vervolgens ook de Zevenhuizerweg.

Het wengebied is een natuurkern van 200 hectare en bestaat, zoals door ARKers en Maashorstrangers vaak genoemd, 'slechts uit 6% van de totale oppervlakte van het natuurgebied' (Maashorst Media 2017: 7). Desondanks is die 'slechts 6%' voor veel mensen van grote waarde. Zo noemt een respondent: 'Ik kan er wel mee leven dat ik nu een stukje niet in komen kan, maar ik vind het wel jammer, omdat ik de mooiste vogels spot in het middenstuk' of: '50 jaar geleden al lag ik hier in het zand met mijn ouders. Dag in dag uit kwam ik hier. En nu is het zo van mogen we daar komen, mogen we hier nog komen?' Voor omwonenden in Zeeland heeft het wengebied de directe toegang tot

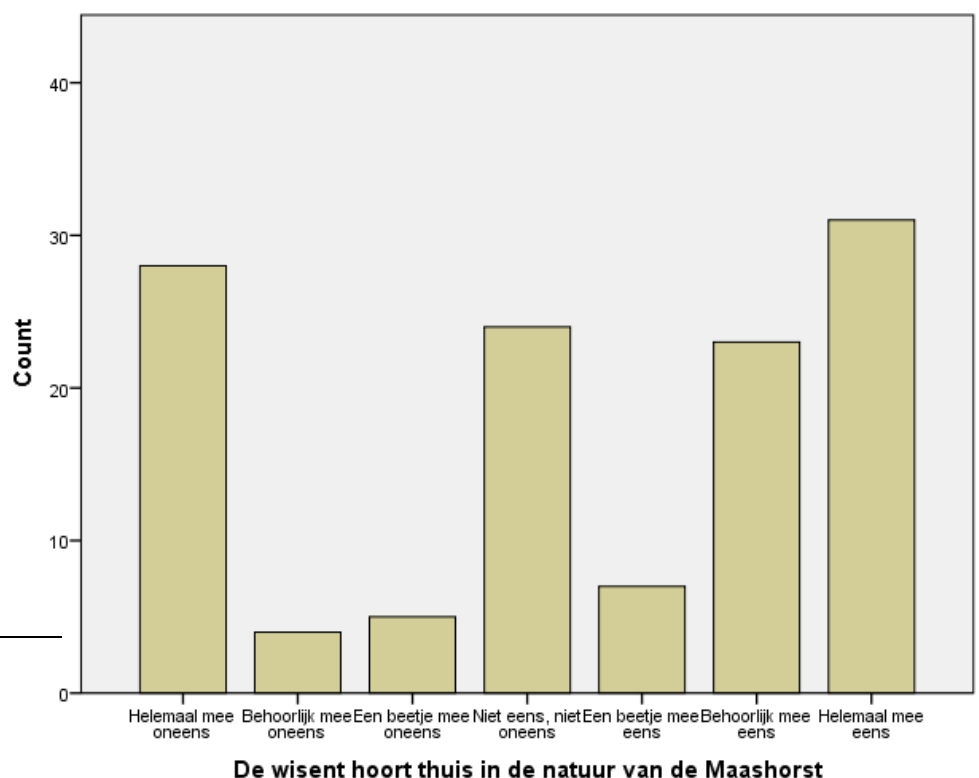
het park vanuit het dorp sterk beperkt. Zo noemt een omwonende: ‘300 meter die kant op’ terwijl hij wijst naar de kant van De Maashorst ‘en we kunnen niet meer verder. Vroeger was dat open, we liepen overal heen, we kenden de vossenholen en de dassen maar zonder iemand iets te vertellen hebben ze het afgesloten.’ De afsluiting van dit gebied, waarvan niet duidelijk is wanneer het precies weer opent, geldt voor veel respondenten als teleurstelling. Bovendien is de om de kern heen liggende schil voor veel van hen geen goede vervanging van het weidse gebied van het wengebied. ‘In die schil is het ook zo druk op zondag. Vol van de mensen; die schil is veel te dun, waarom moeten al die bezoekers in die dunne schil? Het is een te druk gebied.’ Zelf moet ik zeggen dat bij mijn veldwerk op de zondag ik de schil inderdaad ook erg druk vond. De schil is echt een andere ervaring dan het middenstuk.

Daarnaast is de Zevenhuizerweg een jaar lang afgesloten geweest omdat deze fungeerde als onderdeel van het wengebied. Inmiddels is de weg weer geopend. Voor met name respondenten uit Uden en Zeeland gold deze weg als belangrijke doorgang en is haar als plotseling ervaren sluiting onbegrijpelijk geweest. Het maakt dat het vertrouwen in ARK daalt. ‘Het was een fietspad die hebben ze een jaar of 7 aangelegd, en toen kwamen er bordjes en draad erover, en kon niemand er meer doorheen. Wie weet gaan ze dat zo weer doen, je weet het maar nooit met die ARK!’ noemt een Zeelander, wiens familie en vrienden in Uden woonde. ‘Op een gegeven moment werd er een hek over geplaatst omdat die wisenten de ruimte nodig hebben. Één jaar later pas ging ‘ie open. Schoolkinderen, werkenden, boodschappen, uitgaan; het was voor alles en iedereen een mooie, snelle en handige verbinding’. Veel respondenten beschouwden de sluiting van de Zevenhuizerweg als ‘iets van buitenaf’ waar zij niet bij betrokken zijn.

5.6.5 Ervaring van thuishoren wisent

Het verband voor de wisent tussen ervaring van thuis horen en houding is sterk ($r = 0,879$, sig. = $0,000$)¹¹. Op de stelling:

‘De wisent hoort thuis in de natuur van de Maashorst’ kwamen de volgende antwoorden:

¹¹ Zie analyse 8, blz. 79

- **Oneens: 30,4%** (23% helemaal mee oneens, 3,3% behoorlijk mee oneens, 4,1% een beetje mee oneens)
- **Niet eens, niet oneens: 19,7%**
- **Mee eens: 50%** (10,7% een beetje mee eens, 17,2% behoorlijk mee eens, 18,9% helemaal mee eens)

Helmer (2015: 32) omschrijft een introductie van de wisent in de Zuidelijke Karpaten, waarbij hij stelt dat ‘vanaf het moment [dat de wisenten geïntroduceerd waren] zijn het hún wisenten’. De ervaring van ‘onze’ wisenten gaat voor veel respondenten in de Maashorst nog niet op. Sommigen zien het eerder als onderdeel van een dierentuin (zie 5.2). Wat belangrijk is om te onthouden, is dat voor de mensen die het dier niet als thuis in de Maashorst beschouwen, het argument: ‘De wisenten liepen er in 1500 ook al’ niet opgaat. ‘Vroeger is geen argument om die beesten hierheen te halen. We zitten in 2017, het is allemaal anders nu. Dat is een onzinverhaal. Dus moeten we dan ook onze mobieltjes afgeven en in ons blootje gaan lopen? Het land was veel dunner bevolkt, het ecosysteem was toen anders, de vijand werd geschoten met het geweer. Nou, dat mogen we nu ook niet doen.’

5.6.6 Behoeftte aan communicatie bij de wisent

Onder zowel de voorstanders- als de tegenstanders lijkt sterk de opvatting te heersen dat er geen communicatie is geweest over de wisenten, wat ook een zekere wantrouwen oplevert naar ARK toe, die als uitvoerende partij als ‘hobbyisten’ of ‘idealisten die hier even komen experimenteren’ worden afgeschilderd. Tijdens de excursies kwam bij de vraag ‘Ik voel mij goed geïnformeerd over de grote grazers’ structureel naar voren dat mensen zich niet goed geïnformeerd voelden. In gesprek met Anke Dielissen, en ook in het jaarverslag, bleek dat er desondanks veel middelen zijn ingezet om communicatie te verbeteren (ARK 2017-2). Ik raad ARK de volgende zaken aan wat betreft communicatie over de wisent:

- Ik zou ARK graag willen wijzen op dat wat Wouter Helmer (1989) omschreef als ‘subjectieve ervaringen’. Hij noemt dat de wetenschap soms objectiverend kan werken en een zekere afstandelijkheid teweeg brengen tussen ‘objectieve doelen’ en ‘maatschappelijke processen’ (1989: 7). Ik denk dat de wetenschappelijke argumenten er soms toe leiden dat natuurgidsen- en beheerders langs de subjectieve ervaringen van de omwonenden en bezoekers heen praten. Een voorbeeld is bijvoorbeeld de ‘het is maar 6% van het totale oppervlakte’, wat feitelijk inderdaad zo is, terwijl juist deze 6% voor veel mensen van grotere waarde is dan een ‘slechts 6%’ doet vermoeden. Ook het feit dat de wisent lang geleden onderdeel uitmaakte van het landschap in de Maashorst, maakt niet dat mensen haar aanwezigheid ook *ervaren* als onderdeel van hun huidige thuis. Veelvuldig gehoord onder zowel ARKers als Maashorstrangers is dat de omwonenden en bezoeker alles baseren op ‘slechts emoties’.

Probeer te erkennen dat deze emoties *juist* zeer relevant zijn voor de natuurervaringen waar ARK voor pleit. ARK zou dergelijke emoties dus niet moeten afdoen als ‘vals’ of ‘nep’ maar moeten erkennen dat de echtheid van deze emoties wordt gereproduceerd in de ervaringen van mensen. Dus stel je ervoor open! ‘Promoot niet met oogkleppen op’ noemt een omwonende.

- Dit zou bijvoorbeeld veranderd kunnen worden door van tevoren een doelgroepanalyse te doen, om te kijken met welk publiek je te maken hebt in plaats van klakkeloos over te nemen dat er ‘waarschijnlijk geen problemen zijn op basis van andere gebieden’. In de andere gebieden, in het rapport genoemd Kraansvlak en Biolawiza (Inrichtingsoverleg 2015: 21), is immers ook sprake van een ander publiek en een andere recreatiedruk. Deze doelgroepanalyse geldt ook voor beslissingen zoals bijvoorbeeld het sluiten van de Zevenhuizerweg.
- Naast analyses van tevoren zou ook tijdens de introducties gemeten moeten blijven worden onder respondenten hoe zij de grazers ervaren. Waar gaten vallen in kennis, of angst of onbegrip ontstaat, zou ARK deze explicieter en laagdrempeliger aan kunnen spreken, door in de lokale kranten deze angsten of onbegrip ook expliciet te noemen. Dit spreekt mensen waarschijnlijk meer aan dan slechts verzamelingen van de wetenschappelijke argumenten.
- Als handvaten voor analyses van publiek vóór of tijdens de aanwezigheid van de dieren zouden ervaringen van veiligheid, ervaringen van vrijheid en ervaringen van thuishoren kunnen worden genomen, omdat deze sterk van belang bleken te zijn.
- Waar de meeste vragen over de wisent op dit moment over gingen, gingen over het toekomstbeeld waarin het wengebied open is. Dit betrof met name de afstand van 50 meter die in sommige situaties niet gehouden kan worden. Wat moet je dan doen? Is dit erg? Graag zouden respondenten hier meer duidelijkheid over willen hebben.
- In kader van de vorige opmerking geldt dit ook met name voor de fietspaden. Respondenten vrezen dat de wisenten net als de taurossen op het pad zullen liggen, maar weten niet of zij, zoals ze nu bij de tauros doen, daar wel langs kunnen, mogen of durven. Ook met betrekking tot mensen die het pad veelvuldig gebruiken als route van A naar B zou ARK zich moeten afvragen of omfietsen een optie is (gezien de ontevredenheid bij het omfietsen op de Zevenhuizerweg). Ik denk dat dit een belangrijk punt kan zijn om meer duidelijkheid over te scheppen.
- Ten slotte willen respondenten graag meer informatie over hoe ze een wisent moeten benaderen wanneer deze kalfjes heeft en in hoeverre deze dan ‘agressiever’ is.

5.7 Beeldvorming en Identiteit: Onderzochte verbanden tussen en binnen groepen op de Maashorst

Linnell et al (2015) leggen uit dat verschillende ervaringen van *rewilding* te maken hebben met de beeldvormingen over het landschap als onderdeel van de eigen identiteit. Het landschap wordt per persoon een andere symbolische waarde toegekend. Wel zijn er patronen te vinden binnen deze ervaringen van groepen mensen die gelijksoortige eerdere ervaringen of beelden hebben. In dit hoofdstuk ga ik op zoek naar dergelijke patronen.

5.7.1. Leeftijd en houding en ervaring van veiligheid grote grazers

Vaak gehoord, met name onder het publiek en in mindere mate ook onder ARKers, is dat de tegenstand ten opzichte van de grote grazers afkomstig zou zijn uit een groep 65+-ers, die gemiddeld angstiger zouden zijn voor de wisent dan andere groepen. Om die reden analyseer ik hierbij de vraag: *'Is er een verband tussen leeftijd en de houding en de ervaring van veiligheid ten opzichte van de grote grazers?'*

Analyses van leeftijd en houding duiden bij de alle drie de dieren niet op significante verbanden: leeftijd en ervaring van veiligheid ten opzichte van de wisent daarentegen wel. Uit deze analyse blijkt inderdaad dat er sprake is van een significant verband (0,004) van $-0,261^{12}$. Oftewel, hoe ouder de respondent, hoe groter de kans dat hij/zij zich niet veilig voelt bij de wisent. Wel moet hierbij vermeld worden dat een verband van 0,26 doorgaans als wel aanwezig, maar niet als sterk wordt beschouwd. Zoals ook in gesprekken met oudere mensen is gebleken, zijn er genoeg uitzonderingen.

5.7.2. Geslacht en houding en ervaring van veiligheid grote grazers

In interviews komt soms naar voren dat mensen verwachten dat met name vrouwen angst hebben voor de grote grazers, waaronder met name de tauros en de wisent. Daarom heb ik de volgende vraag geanalyseerd: *'Is er een verband tussen geslacht en de houding en de ervaring van veiligheid ten opzichte van de grote grazers?'*

Uit de Mann-Whitney-test blijkt geen significant bestand te bestaan tussen geslacht en houding ten opzichte van de verschillende grote grazers, behalve dan een erg klein verband tussen geslacht en de houding ten opzichte van de wisent ($r = 0,209$, sig. = 0,023).¹³ Onder vrouwen zou de kans dus iets groter zijn dat zij negatief zijn over de wisent dan bij mannen.

---

¹² Zie analyse 9, blz. 79

¹³ Zie analyse 13, blz. 81

Uit de Mann-Whitney test blijkt dat er geen verschil tussen geslacht met betrekking tot veiligheid bij een van de grote grazers¹⁴. Bij de tauros is het verband tussen geslacht en gevoel van veiligheid zowel zeer zwak ($r = -0,124$) als niet significant ($\text{sig.} = 0,172$)¹⁵. Het verband tussen geslacht en gevoel van veiligheid gaat voor de tauros dus hoogstwaarschijnlijk niet op. Voor de wisent geldt hetzelfde: Ook hier is het verband zwak ($r = -0,153$) en niet significant ($\text{sig.} = 0,093$).¹⁶ De over het algemeen net iets negatievere houding ten opzichte van de wisent is dus niet per definitie verklaarbaar uit angst.

5.7.3. Zeeland en houding en ervaring van veiligheid grote grazers

Zeeland staat bekend als het dorp van waaruit het meeste protest over de tauros en wisent afkomstig is. Zij wordt door respondenten, zowel uit Zeeland als niet uit Zeeland, zowel voor- als tegenstander, vaak gezien als het dorp dat vanwege haar negatieve houding ten opzichte van de grazers het meest gedupeerd zouden zijn met hun aanwezigheid. Zoals ook kort vermeld in 5.6.4 kan dit er ook mee te maken hebben dat het wengebied aan de Zeelandse zijde ligt en dus ertoe leidt dat de vroegere doorgang nu beperkter is. Één van de oprichters van de anti-wisent petitie, tevens bewoner van Zeeland, is met de petitie langs de huizen gegaan in buurtschap Zevenhuis en Nabbegat van dit dorp. Deze petitie is ondertekend door 391 mensen en ‘slechts door enkele mensen niet’. In zijn pleidooi noemt hij dat ‘heel Zeeland’ tegen de wisent en de tauros zijn.

Dat het eerder genoemde sociale aspect een grote rol speelt in de beeldvorming omtrent de grote grazers komt naar voren in een diepte-interview met een van de bewoners van Zevenhuis. Hij heeft de petitie ondertekend, maar zegt zelf eigenlijk ‘meer positief dan negatief’ te zijn. Het feit dat de petitie bij hem thuis werd gebracht en later opgehaald, heeft hem ertoe gebracht het toch te ondertekenen. ‘Stel je voor ze komen er op de buurt achter dat ik iets met ARK heb gedaan. Dan heb ik zo ruzie. Er zijn wel strenge mensen bij, die zeggen potverdorie, wat maak je me nou’ Het is dus belangrijk om de omstandigheden van een petitie te bekijken, om te kunnen oordelen in hoeverre dergelijke ideeën écht opgaan onder de omwonenden en bezoekers. Overigens kan dezelfde vraag gesteld worden bij de petitie vóór de grote grazers, die immers ook ondertekend is door pleitbezorgers van Den Haag tot in Groningen.

Mijn steekproef van 16 willekeurige inwoners uit Zeeland is duidelijk niet voldoende om statistische analyses mee te doen, laat staan om een uitspraak over het volledige dorp te doen. Desondanks wil ik met enkele staafdiagrammen van deze 16 respondenten een meer divers beeld laten zien van Zeeland dan in de media gepresenteerd wordt.

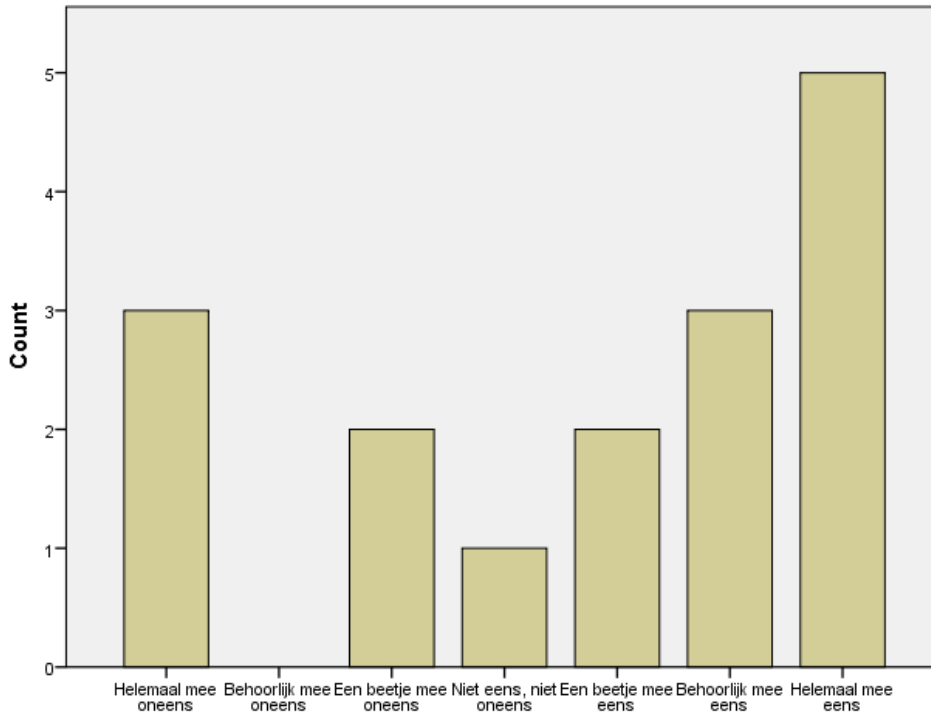
---

¹⁴ Zie analyse 12, blz. 81. Let op: In het onderzoek van Lisa en Annemiek naar communicatie op de Maashorst kwam dit verband wel naar voren, dit zou ermee te maken kunnen hebben dat de gemiddelde leeftijd van hun respondenten wat hoger lag.

¹⁵ Zie analyse 10, blz. 80

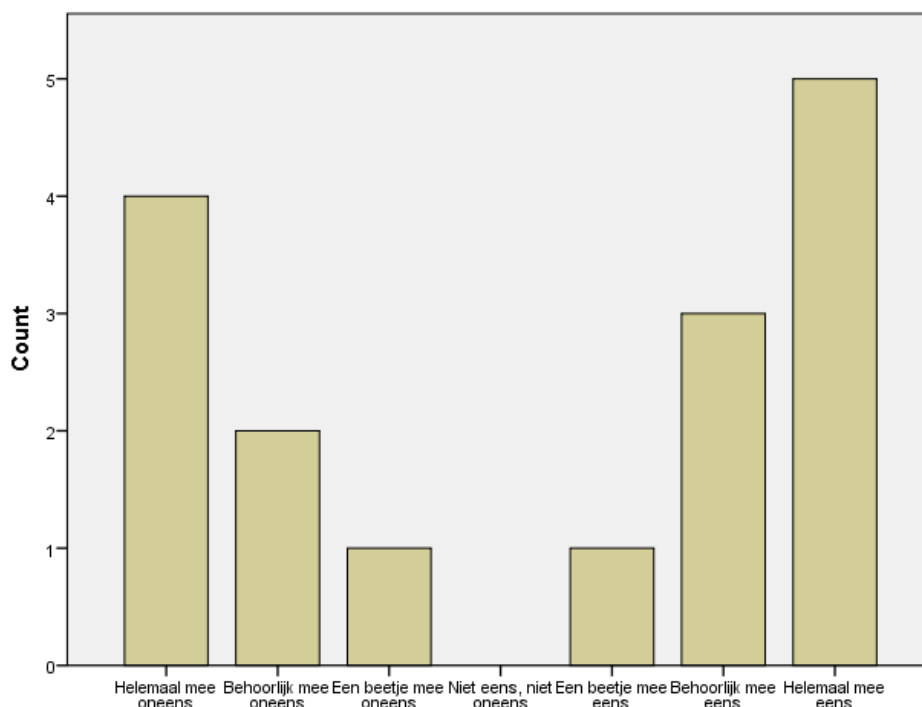
¹⁶ Zie analyse 11, blz. 80

Wat betreft de tauros zijn er in Zeeland relatief meer mensen negatief dan in de totale steekproef. Wat betreft houding is immers 31,3% negatief in Zeeland ten opzichte van 8,2% in totaal. Wat betreft ervaring van veiligheid 37,5% negatief ten opzichte van 10,7% in totaal. Desondanks kent de meerderheid in Zeeland een positieve ervaring van de tauros.

Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst

Onderstaande grafiek geeft weer dat er onder deze 16 respondenten tevens relatief gezien meer mensen dan in de totale steekproef een negatieve houding aannemen ten opzichte van de wisent, 43,8% in Zeeland zijn negatief ten opzichte van 25,3% in totaal. Hetzelfde geldt voor de ervaring van veiligheid, 43,9% in Zeeland voelen zich onveilig ten opzichte van 31,2% in totaal. Desondanks is ook hier weer uiteindelijk de meerderheid van de respondenten positief over de aanwezigheid van de wisent.

Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst

Ook in de interviews kwam naar voren dat ondanks een relatief groot aantal tegenstanders (zeer negatief) lang niet iedereen in het dorp onder deze categorie valt. Er dient rekening te worden gehouden met Zeelands positie met betrekking tot het wengebied, desondanks zijn generalisaties zoals deze in de media verschijnen onjuist. Wat ik hiermee wil aangeven is dus dat in ieder geval niet alle Zeelanders een negatief zijn ten opzichte van de tauros en de wisent, en andersom dat niet alle tegenstanders van de tauros en de wisent per definitie uit Zeeland komen.

Hierbij wil ik tevens kort aanstippen dat dit gevaar voor generalisaties niet alleen voor het dorp Zeeland geldt. Ook mountainbikers, ruiters en menners lieten in interviews weten dat zij zich soms de ‘boeman’ voelen. Bij een excursie zei een Maashorstranger dat ‘recreanten als de mountainbikers en ruiters het verpesten voor de rest’. Er zijn immers georganiseerde groepen mountainbikers, ruiters en menners die zich fel verzetten tegen de grote grazers, maar dit betekent niet dat ook de ongeorganiseerde mountainbikers, ruiters en menners hier allemaal aan mee doen. Hierover zegt een mountainbiker: ‘Ze doen alsof dat de mountainbikers de natuur kapot maken. De menners en mountainbikers zouden de zondebok zijn. Maar wij letten op de natuur, we kiezen de routes die al voor ons zijn uitgestippeld, wij hebben niets kwaads bedoeld, willen alleen genieten van de natuur.’

5.7.4 Omwonenden en houding en ervaring veiligheid grote grazers

Met een Mann-Whitney test is onderzocht in hoeverre er verbanden te vinden zijn tussen het zijn van een omwonende van De Maashorst (wonend in Slabroek, Zeeland, Nistelrode, Uden, Schaijk, Heesch, Oss en Berghem) en de houding en ervaring van veiligheid ten opzichte van de verschillende grote grazers¹⁷. De vraag die is gesteld is: *‘Is er een verband tussen het zijn van omwonende en de houding en de ervaring van veiligheid ten opzichte van de grote grazers?’*

Dit gaat voor de exmoor en de tauros in zowel houding als ervaring van veiligheid niet op. Voor de wisent wel, voor zowel houding als veiligheid. Het verband tussen omwonende zijn en de houding ten opzichte van de wisent is matig ($r = 0,226$) maar wel redelijk significant ($\text{sig.} = 0,013$)¹⁸, wat betekent dat er een grotere kans is dat omwonenden iets minder positief zullen zijn over de wisent dan mensen van verder weg. Het verband tussen omwonende zijn en ervaring van veiligheid bij de wisent is ongeveer even sterk ($r = 0,216$, $\text{sig.} = 0,017$)¹⁹. Dit kan ondersteund worden door mijn kwalitatieve data waaruit blijkt dat de directe omwonenden zich vaker de dupe voelen. Hun vrijheid zou immers directer beperkt zijn door de aanwezigheid van het wengebied, waarvoor ook een fietspad afgesloten is geweest die gebruikt werd als route van en naar werk of school (zie hoofdstuk 5.6.4).

Een andere reden genoemd door enkele omwonenden is dat de ‘publiekstrekker’ wisent misschien leiden kan tot meer drukte in de omliggende dorpen. In het Maashorst Manifest (2009-1: 23) valt te lezen dat de Maashorst ‘geen pretpark’ is of wordt. ‘De Maashorst is in 2020 geen toeristisch

---

¹⁷ Zie analyse 14, blz. 82

¹⁸ Zie analyse 15, blz. 82

¹⁹ Zie analyse 16, blz. 83

attractiepark (...) De Maashorst is eerst en vooral een gebied van én voor de Maashorstenaren zelf.’ Sommige omwonenden ervaren dat anders. ‘Het wordt net een Efteling. In Slabroek wordt het veel te druk. Bij een broer van mij zetten ze de auto op de oprit, zo vol is het.’ noemt een omwonende uit Uden. Een andere omwonende uit Zeeland noemt: ‘Je hebt maar drie van die plekken met de wisent in Nederland. Dan wordt het zó druk. En nou al: er komt een poort hier en een poort daar.’ Toch is hij ook bereid een tandje terug te doen: ‘Maar we kunnen de Maashorst niet opeisen. Het moet maar.’ De drukte omtrent parkeerplaatsen lijkt me belangrijk om in de gaten te blijven houden.

5.7.5 Agrarische achtergrond en houding rewilding en houding en ervaring van veiligheid grote grazers

Met een Mann-Whitney test is gemeten in hoeverre er een verband is tussen agrarische achtergrond en houding ten opzichte van *rewilding* en tevens ten opzichte van de verschillende grote grazers. In de literatuur in hoofdstuk 1 ondervinden auteurs immers sterke verbanden tussen negatieve ervaringen van *rewilding* en agrarische achtergrond. De agrarische achtergrond zou ertoe leiden dat de ‘wildere’ landschappen niet geassocieerd meer worden met het eigen, herkenbare landschap, en op die manier een ervaring van identiteit als boer zou bedreigen (Bulkens, Muzaini en Minca 2016: 814; Drenthen 2017: 5; Bauer, Wallner & Hunziker 2009: 2917, Höchtl, Lehringer en Konold 2005: 92). *Rewilding* is gedefinieerd in deze context als: het omvormen van een agrarisch landschap tot een wilder natuurlandschap. Hierbij hoort de vraag: ‘*In hoeverre is er een verband tussen agrarische achtergrond en houding ten opzichte van rewilding en houding en ervaring van veiligheid ten opzichte van de grote grazers?*’

In 5.1 heb ik uitgelegd dat ik agrarische achtergrond, om het verband dubbel te toetsen, op twee manieren benader. Er is geen verband tussen het zijn van omwonende en het hebben van een agrarische achtergrond. Bij beide definities van ‘agrarische achtergrond’ is er een verband tussen *rewilding* en agrarische achtergrond²⁰. Zo is het verband bij de agrarische achtergrond waarbij via grootouders is meegenomen matig maar wel erg significant ($r=0,345$ sig=000)²¹ en zonder via grootouders meegenomen, dus via de ouders of het eigen beroep, iets sterker en even significant ($r=0,370$ en sig=0,00)²². Dit betekent dat mensen met een agrarische achtergrond, onder beide definities, in de Maashorst hoogstwaarschijnlijk *rewilding* iets vaker als negatief zullen ervaren. Zo noemt een boer bijvoorbeeld: ‘Het lijkt wel alsof er een bom is gevallen. Alles staat door elkaar.’ Naast dat deze ervaring van *rewilding* samen zal hangen met het feit dat mensen met een agrarische achtergrond een voorkeur hebben voor het agrarische landschap, maakt volgens Bulkens, Muzaini en Minca (2016: 817) de visie op grote grazers als belangrijk onderdeel van *rewilding* hier ook sterk deel van uit. Zij noemen dat boeren in de Millingerwaard geneigd zijn de grote grazers te zien als ‘vee’ in

---

²⁰ Zie analyse 17 en 18, blz. 83 en 84

²¹ Zie analyse 19, blz. 85

²² Zie analyse 20, blz. 85

plaats van 'wild'. Dit maakt dat zij de dieren ook als gelijk zien aan dieren van de boerderij of manege, zoals Klaver, Keulartz, Van den Belt en Gremmen (2002: 7) beschrijven.

Met betrekking tot de exmoor pony en de tauros verschilt de visie van agrarische achtergrond niet significant, met betrekking tot de wisent wel. Bij de eerste definitie van agrarische achtergrond is er een klein maar significant verband tussen agrarische achtergrond en de ervaring van veiligheid bij de wisent ($r=0,205$; $\text{sig.}=0,010$)²³. Bij de tweede definitie is dit verschil er voor zowel houding ten opzichte van wisent ($r=0,241$; $\text{sig.}=0,008$) als ervaring van veiligheid bij de wisent ($r=0,255$; $\text{sig.}=0,005$)²⁴. Enkele door respondenten genoemde opmerkingen met betrekking tot de wisent, die deze ervaring verklaren, zijn bijvoorbeeld: 'We komen van de boerderij en de stier is nooit te vertrouwen, er gebeuren altijd ongelukken mee!'. 'Ik vind die omheining goed zo. Mijn vader was koeienboer en je moet die dieren gewoon ergens achter zetten. Pa zei ook: zorg dat je een stok mee hebt als ze drachtig zijn of jongen hebben of wat dan ook.' 'Ik kom van de boerderij en ik hou van de natuur, maar ik ben gewend aan de stier die agressief is met de kalfjes. Ik durfde toen niet langs het weiland; ze rennen en al ren je zelf op je hardst, dan kom je nog te laat'.

Dat het verband desondanks matig is en niet sterk, komt omdat ten eerste deze 'boerenvisie' ook weerspiegeld is onder mensen zonder agrarische achtergrond die in hun kennissenkring enkele boeren kennen. Het nieuws verspreidt snel. Zo noemt een respondent: 'Ik ken ook een boer, die zegt, als ik ze zie liggen dan loop ik om. Dus liever alle beesten achter het lijntje. Dan kunnen ze niet aanvallen'. Ten tweede is het verband matig, omdat er ook zeker boeren zijn voor wie dit niet opgaat! Zo stelt een boer bijvoorbeeld, ondanks dat hij wel een vergelijking legt met zijn eigen 'koe': 'Met een gewone koe is het ook dat hij reageert als de problemen worden opgezocht; maar het beest is de dupe. Het beest valt niet zomaar aan'. Dus nogmaals, ook op basis van dit kenmerk kan niet worden gegeneraliseerd.

5.7.6. Frequentie van bezoek en houding en ervaring van veiligheid grote grazers

Om te testen of bezoekers die vaker komen ook een andere houding en ervaring van veiligheid hebben bij de grote grazers, is de volgende vraag gesteld: 'Is er een verband tussen frequentie van bezoek en houding en ervaring van veiligheid van grote grazers?' Deze analyse levert bij de exmoor pony en de tauros geen significante verbanden op²⁵. Voor de wisent is er slechts een minimaal verband bij ervaring van veiligheid van $r = -,189$, $\text{sig.} = 0,037$ ²⁶. Dit verband is bovendien niet erg significant. Het zou kunnen betekenen dat mensen die de Maashorst vaak bezoeken, zich iets minder veilig voelen, maar dit is zo goed als verwaarloosbaar.

---

²³ Zie analyse 17 en 19, blz. 83 en 85

²⁴ Zie analyse 18 en 20, blz. 84 en 86

²⁵ Zie analyse 21 en 22, blz. 87

²⁶ Zie analyse 23, blz. 88

6. Conclusie

Rewilding en haar sociale en culturele implicaties

Soper (1995: 9) stelde dat er onder ecologen binnen natuurbehoud een discourse zou heersen waarbinnen ecologen geneigd zijn natuur te benaderen als een ‘independent domain of intrinsic value, truth or authenticity’. *Rewilding*, dat zich in haar insteek sterk onderscheidt van natuurbehoud, kent volgens verschillende auteurs onder veel voorstanders toch zo’n zelfde normatieve benadering van natuur. In de discussies over *rewilding* genieten natuurwetenschappelijke elementen, als biodiversiteit, ecosystemen en technologische reproductie sterke dominantie (Arts, Fischer en Van der Wal 2011: 244, Keulartz 2012: 55, Schenck 2015: 99, Hintz 2007: 18). Sociaaleconomische en politieke kanten van rewilding blijven daardoor onderbelicht (Bulken, Muzaini en Minca 2016). Toch is *rewilding* niet los te zien van mensen: zij is een menselijke keuze in haar grondslag en heeft in haar uitkomst impact op mensen.

De sociale en culturele implicaties die *rewilding*, of procesnatuur, kent worden gevormd door onder andere beeldvorming, waartoe ideeën, gevoelens, associaties en houdingen van groepen mensen behoren. Deze beeldvorming verschilt per groep en per landschap, waardoor elk unieke landschap ‘multiple layers of understanding’ kent (Bulken, Muzaini en Minca. 2016: 815). De ervaring van grote grazers, die dienen als belangrijk onderdeel van rewilding in Nederland, draagt hier sterk aan bij. Voor veel mensen gelden zij in beeldvorming echter niet als een ‘vanzelfsprekend nut voor het ecosysteem’, maar hebben zij hele andere betekenissen dan gepresenteerd door natuurbeheerders (Robbins & Moore 2013: 12). Om *rewilding* als stroming ook daadwerkelijk te onderscheiden van het soort natuurbehoud dat Soper (1995) omschreef, is het belangrijk die ervaringen van de bezoeker ook serieus te nemen (Van den Belt 2004: 326, 327) of zoals Wouter Helmer, een van de oprichters van ARK Natuurontwikkeling, stelde: In plaats van door middel van slechts wetenschappelijke objectiveringen afstand te creëren met het publiek, ook oog te hebben voor de subjectieve natuurervaringen, de gevoelens en beelden, die geïntegreerd zijn in het maatschappelijk denken en handelen (Helmer 1989: 9).

Beeldvorming omtrent de grote grazers op de Maashorst

ARK Natuurontwikkeling heeft in 2015 de exmoor pony en tauros en in 2016 de wisent geïntroduceerd in natuurgebied de Maashorst, als onderdeel van al eerder opgesteld plan waarbij de Maashorst zich zal ontwikkelen tot ‘een robuust natuurgebied met een groen en levendig profiel’ (Stuurgroep de Maashorst 2005: 7). In het rapport van 2015 wordt gesteld dat niet verwacht wordt dat wandelaars, fietsers, ruiters en menbers problemen zouden krijgen met deze dieren ‘gelet op de ervaringen in andere gebieden’ (Inrichtingsoverleg Maashorst 2015: 17). Hiervoor is geen doelgroepanalyse uitgevoerd, ondanks dat die andere gebieden misschien wel dermate anders zijn dat een vergelijking niet opgaat. Ik pleit voor het belang om de emoties van de burgers, om betrokkenheid

te stimuleren en wantrouwen te voorkomen, wel expliciet mee te nemen in onderzoeken vooraf en tussentijdse rapportages. Wanneer mensen zich niet serieus voelen genomen dient de media als uitlaatklep, zoals in de Maashorst, wat leidt tot een snelle verspreiding van slecht nieuws.

Mijn onderzoek in de Maashorst toont aan dat zich voltrok onder 122 respondenten, willekeurig aangesproken op verschillende plekken in de Maashorst, bijna 70% positief is over rewilding, gedefinieerd als het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap. Slechts 17,6% van de respondenten is sterk negatief. Hieruit blijkt dat visies zoals ‘geknoei met dieren’ en ‘jurassic park’ opgaan voor een minderheid (De Leeuw 2017).

Ongeveer 63% van de respondenten is vervolgens positief over de aanwezigheid van de grote grazers. Sterk kwam naar voren dat een analyse van ‘grote grazers’ als geheel geen goede weerspiegeling is van de beeldvormingen per dier. Zo vergaart de wisent duidelijk het meeste naamsbekendheid: een grote meerderheid van de respondenten van 78% kent dit dier bij naam in tegenstelling tot de 48,4% die de tauros bij naam kent, en de 33,6% de exmoor pony. Het grote merendeel van de respondenten (83%) staat positief ten opzichte van de exmoor pony. Bovendien is zelfs de meerderheid van de respondenten zeer positief (53,4%). Zij vormt voor het gros van de respondenten geen bedreiging of beperking op het vlak van veiligheid of vrijheid. In iets mindere mate dan bij de exmoor pony is ook het grote merendeel van de respondenten positief over de tauros (72,2%). De houding ten opzichte van de wisent is daarentegen sterk verdeeld over verschillende partijen. De grootste partij is positief (55%), waarvan de helft zeer positief is. Dit vormt een tegenbeeld op nieuwsberichten, waarin soms de suggestie wordt gewekt dat *iedereen* tegen de wisent is. Ook is het niet zo, zoals Smit, Dekker & Cromsigt (2008) omschreven dat de wisent per definitie een slecht imago heeft. Toch kent de positieve houding geen sterke meerderheid: Er is ook een redelijke partij niet eens, niet oneens (18%). Verder beschouwt bijna een kwart van de respondenten (24,6%) de aanwezigheid van de wisent als negatief, waarbij een concentratie van 63% van de oneensstemmers ligt in ‘zeer negatief’.

Analyses van de ervaringen van veiligheid, de ervaringen van vrijheid en de ervaringen van het thuishoren van het dier bleken erg belangrijk te zijn in een beter begrip van de houdingen ten opzichte van de verschillende dieren. Deze, en met name de eerste twee ervaringen, waren in de kwantitatieve analyses bij alle drie de dieren significant en sterk met elkaar verbonden. De exmoor en de tauros vormen voor veel respondenten, op ruiters bij de exmoor, en hondenbezitters bij de tauros na, geen bedreiging of beperking op het vlak van veiligheid of vrijheid. De negatievere visies op de wisent komen sterk voort uit ten eerste die ervaring van veiligheid. Veel mensen kennen, ook door het incident waarbij een jogger in een proef gebeten is door een wisent, de wisenten agressieve elementen toe. Voorstanders noemen vooral dat risico's, zoals ook Van den Herik & Verkaart (2006: 5) stelden teveel buiten de mensen zelf worden gezocht, terwijl ze met goed gedrag wel invloed kunnen uitoefenen op de risico's. Wel ervaren zowel voor- als tegenstanders de afstand die gehouden moet worden tot een wisent als onduidelijk, en zouden ze meer informatie willen hebben over wat te doen

wanneer de afstand niet gegarandeerd kan worden, wanneer een wisent op het fietspad ligt. Tevens speelt de ervaring van vrijheid een grote rol bij de houding ten opzichte van de wisent. Zowel het sluiten van het wengebied als de Zevenhuizerweg ligt voor respondenten gevoelig. In het vervolg zouden betere doelgroepanalyses omtrent een te ontnemen bewegingsvrijheid wenselijk zijn.

Beeldvorming en identiteit op de Maashorst

Linnell et al (2015) leggen uit dat verschillende ervaringen van *rewilding* te maken hebben met de beeldvormingen over het landschap als onderdeel van de eigen identiteit. Om die reden heb ik kenmerken van de identiteit van respondenten geanalyseerd ten opzichte van hun houdingen met betrekking tot de onderwerpen *rewilding*, houdingen en ervaringen van veiligheid omtrent de verschillende grazers. Identiteitskenmerken geslacht en frequentie van bezoek leveren geen of verwaarloosbare verbanden op met deze onderwerpen. Er is een licht verband tussen leeftijd en ervaring van veiligheid, waarbij oudere mensen over het algemeen iets bangere zijn voor de wisent. Hetzelfde geldt voor omwonenden, die in het algemeen iets negatiever zijn over de houding en de ervaring van veiligheid bij de wisent. Uit mijn analyse van het dorp Zeeland blijkt dat de meningen sterk verdeeld zijn en dat generalisaties op basis van woonplaats, zoals in de media waarin Zeeland gepresenteerd wordt als het dorp waar ‘iedereen’ tegen is, dus voorkomen moeten proberen te worden. Hetzelfde geldt overigens voor groepen recreantengroepen, als de mountainbikers, ruiters en mannen die ongeorganiseerd zijn maar ervaren dat zij sterk vergeleken worden met de gepresenteerde visies van de georganiseerde groepen, waartoe zij niet behoren.

Agrarische achtergrond zou volgens de literatuur (Bulkens, Muzaini en Minca 2016: 814; Drenthen 2017: 5; Bauer, Wallner & Hunziker 2009: 2917, Höchtl, Lehringer en Konold 2005: 92) een rol spelen in de ervaringen van *rewilding* en grote grazers. Dit ondervind ik in mijn onderzoek ook, in de vergelijkingen die gemaakt worden tussen boerderijdieren en hun gedrag (stieren) en de wisenten en hun (verwachte) gedrag. Ook hier zijn genoeg uitzonderingen, van respondenten zonder agrarische achtergrond die dezelfde verhalen horen en reproduceren, of respondenten met agrarische achtergrond met een juist andere kijk.

7. Aanbevelingen

‘Wij zijn pioniers en die hebben het niet altijd makkelijk’ zei Anke Dielissen tijdens ons gesprek. Ik denk dat ze gelijk heeft, en dat het belangrijk is om pioniers te blijven en dus ook die stap vooruit te blijven denken. Hiervoor is het van belang natuur niet als een ‘independent domain of intrinsic value, truth or authenticity’ (Soper 1995: 9) te beschouwen en naast ecologische waarden ook de ervaringen van bezoekers en omwonenden te begrijpen en benoemen. Daarom wil ik allereerst weer wijzen op de ‘subjectieve ervaringen’ van Helmer (1989: 7) met betrekking tot de Maashorst.

Logische argumenten en subjectieve ervaringen?

Ik denk dat het gebruik van wetenschappelijke argumenten er soms toe leidt dat Maashorstrangers en ARKers langs de subjectieve ervaringen van de omwonenden en bezoekers heen praten (zie 5.6.6 voor voorbeelden). Veelvuldig gehoord onder zowel ARKers als Maashorstrangers is bijvoorbeeld dat de omwonenden en bezoeker alles baseren op ‘slechts emoties’. Probeer te erkennen dat deze emoties *juist* zeer relevant zijn voor de natuurervaringen waar ARK voor pleit. ARK zou dergelijke emoties dus niet moeten afdoen als ‘vals’ of ‘nep’ maar moeten erkennen dat de echtheid van deze emoties wordt gereproduceerd in de ervaringen van mensen. Dus stel je ervoor open door bijvoorbeeld van tevoren een doelgroepanalyse te doen, in plaats van aan te nemen dat het gebied dezelfde reacties teweeg brengt als in een ander natuurgebied zoals beschreven in het Inrichtingsoverleg (2015: 21). Hiermee kan je kijken met welk publiek je te maken hebt en wat hun verlangens en ideeën van ‘hun’ gebied zijn. Naast analyses van tevoren zou ook tijdens de introducties gemeten moeten worden onder respondenten hoe zij de grazers ervaren. Waar is angst of onbegrip, hoe is dit ontstaan? ARK zou dergelijke ervaringen explicieter en laagdrempeliger aan kunnen spreken, door in lokale kranten naast wetenschappelijke analyses deze ook expliciet te benoemen. Dit spreekt mensen waarschijnlijk meer aan. Als handvaten voor analyses van publiek vóór of tijdens de aanwezigheid van de dieren zouden vooral *ervaringen van veiligheid* en *ervaringen van vrijheid*, maar ook ervaringen van thuishoren kunnen worden gemeten, zoals deze in dit onderzoek sterk van belang bleken te zijn.

Concrete zorgen en vragen

Hieronder beschrijf ik concrete zorgen en vragen in de Maashorst, zoals deze naar voren komen in mijn analyses van observaties maar ook bleken uit de gesprekken met respondenten.

Exmoor pony (hoofdstuk 5.4)

- Ruiters en menbers zouden graag meer informatie willen hebben over hoe de exmoor pony’s samengaan met hun gedomesticeerde paarden, als het wengebied opengaat.

- Exmoor pony's worden veelvuldig benaderd als 'knuffelpony's, waardoor de dieren wanneer het wengebied open zal gaan zullen worden geaaid en kuddes worden doorkruist. Ik raad ARK aan na te denken in hoeverre zij dit gedrag door de vingers zal zien of echt actief voorkomen wil.

Tauros (hoofdstuk 5.5)

- Hondenbezitters zouden duidelijke informatie willen over de reacties van taoussen op honden.
- De aangeraden afstand van 50 meter wordt, vooral wanneer de taoussen op het fietspad liggen, structureel niet aangehouden. Ook hier raad ik ARK dus aan om een overweging te maken in hoeverre zij water bij de wijn wil blijven doen en in hoeverre dit problematisch kan zijn, of wat hier aan gedaan kan worden.

Wisent (hoofdstuk 5.6)

- Veel respondenten maken zich zorgen over de afstand van 50 meter die in sommige situaties niet aangehouden kan worden als het wengebied opengaat. Graag zouden respondenten meer duidelijkheid willen hebben over hoe ze daarmee om moeten gaan.
- In kader van de vorige opmerking: Dit geldt ook met name voor de fietspaden. Respondenten vrezen dat de wisenten net als de taoussen op het pad zullen liggen, maar weten niet of zij, zoals ze nu bij de tauros doen, daar wel langs kunnen, mogen of durven. Ook met betrekking tot mensen die het pad veelvuldig gebruiken als route van A naar B zou ARK zich moeten afvragen of omfietsen echt een optie is (gezien de ontevredenheid toen de Zevenhuizerweg werd gesloten). Ik denk dat dit een belangrijk punt kan zijn om meer duidelijkheid over te scheppen.
- Respondenten willen graag meer informatie over in hoeverre de wisent mogelijk agressiever is wanneer zij kalfjes heeft hoe ze daar, als het wengebied open gaat, mee om zouden moeten gaan.

Overig (hoofdstuk 5.7)

- Probeer je niet generaliserend uit te laten over grotere groepen, maar eerst te meten in hoeverre dergelijke visies opgaan onder de verschillende mensen binnen zo'n groep (mountainbikers, menners, ruiters, Zeelanders).
- De drukte omtrent parkeerplaatsen lijkt me belangrijk om in de gaten te blijven houden.

Literatuurlijst

Omroep Brabant (2017) 'Natuurrijk: Maashorst' <http://www.allemaalmaashorst.nl/nieuws/natuurrijk>, geraadpleegd op 3 juni 2017.

ARK (2013) 'Start realisatie natuur in hart van de Maashorst' <https://www.ark.eu/nieuws/2013/start-realisatie-natuur-hart-van-de-maashorst>, geraadpleegd op 25 maart 2017.

ARK (2015) 'Wouter Helmer wint Groeneveldsprijs' <https://www.ark.eu/nieuws/2015/wouter-helmer-wint-groeneveldsprijs>, geraadpleegd op 18 februari 2017.

ARK (2016-1) 'Rund voelt Zich Thuis in Natuur' <https://www.ark.eu/natuurontwikkeling/natuurlijke-processen/begrazing/rund>, geraadpleegd op 24 januari 2017.

ARK (2016-2) 'Wildlevende Paarden in de Natuur' <https://www.ark.eu/natuurontwikkeling/natuurlijke-processen/begrazing/paard>, geraadpleegd op 24 januari 2017.

ARK (2016-3) 'Groene Parel in de Rotterdamse Haven' <https://www.ark.eu/gebieden/de-delta/landtong-rozenburg>, geraadpleegd op 24 januari 2017.

ARK (2016-4) 'Hoe het begon' <https://www.ark.eu/over-ark/ark-organisatie/hoerhet-begon>, geraadpleegd op 17 maart 2017.

ARK (2016-5) 'Nieuwe Natuur in de Maashorst' <https://www.ark.eu/nieuws/2015/nieuwe-natuur-de-maashorst>, geraadpleegd op 25 maart 2017.

ARK (2016-6) 'Wisent Maashorst' <https://www.ark.eu/natuurontwikkeling/dieren/wisent/wisent-maashorst>, geraadpleegd op 26 maart 2017.

ARK (2016-7) 'Incident tijdens Onderzoek op de Maashorst met Wisent' <https://www.ark.eu/nieuws/2016/incident-tijdens-onderzoek-op-de-maashorst-met-wisent>, geraadpleegd op 3 april 2017.

ARK (2017) 'ARK Natuurontwikkeling' <https://www.ark.eu/>, geraadpleegd op 24 januari 2017.

ARK (2017-2) 'Jaaroverzicht Maashorst 2016' <https://www.ark.eu/nieuws/2017/jaaroverzicht-maashorst-2016>, geraadpleegd op 2 juni 2017.

Arts, K., A. Fischer & R. Van der Wal (2012) 'Common Stories of Reintroduction: A Discourse Analysis of Documents Supporting Animal Reintroductions to Scotland' *Land Use Policy* 29: 911-920.

Baker, S. & K. Eckerberg (2013) 'A Policy Analysis Perspective on Ecological Restoration' *Ecology and Society* 18-2: 17.

Bekoff, M. (2015) in: G. Wuerthner, E. Crist & T. Butler (red.) *Protecting the Wild: Parks and Wilderness, the Foundation for Conservation* San Fransisco, Foundation for Deep Ecology: 144-153.

Boutkan, S. (2017) 'Wachtrij vanwege Wisent' <https://www.arenalokaal.nl/arena/nieuws/regio-oss-uden/landerd/wachtrij-vanwege-wisent>, geraadpleegd op 22 mei 2017.

Breebaart, L. (2017) 'De Morele Waarde van Wildernis' <http://www.trouw.nl/tr/nl/4332/Groen/article/detail/4444816/2017/01/06/De-morele-waarde-van-wildernis.dhtml>, geraadpleegd op 6 februari 2017.

Brown, C., R. McMorran & M. F. Price (2011) 'Rewilding – A New Paradigm for Nature Conservation in Scotland?' *Scottish Geographical Journal* 127-4: 288-314.

Bulkens, M., H. Muzaini & C. Minca (2016) 'Dutch New Nature: (Re)landscaping the Millingerwaard' *Journal of Environmental Planning and Management* 59-5: 808-825.

Claessens, M. (2016) 'Social and Ecological Considerations of Animal Reintroductions in the Netherlands' *WWF & Utrecht University*.

Cnossen, M. (2017) 'Weg met de Wisent: Omwonenden Maashorst starten Actie' *Omroep Brabant* <http://www.omroepbrabant.nl/?news/2611781043/Weg+met+de+wisent!.+omwonenden+Maashorst+tarten+actie+.aspx>, geraadpleegd op 17 maart 2017.

Cronon, W. (1995) 'The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature' in: W. Cronon (red.) *Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature* New York, W.W. Norton & Company: 69-90

Deliège, G. (2010) 'Over Natuurvervalsing in de Doelse Polders: Rober Elliots Anthirestauratiethesis' *Tijdschrift voor Filosofie* 73: 421-444.

De Leeuw, E. (2017) 'Jurassic Park Maashorst' *Arenalokaal* <https://www.arenalokaal.nl/arena/nieuws/regio-oss-uden/landerd/zeeland/jurassic-park-maashorst>, geraadpleegd op 27 maart 2017.

De Snoo (2017) 'Agrarisch Natuurbeheer' http://onderzoeksgebieden.leidenuniv.nl/leefbare-aarde?utm_source=FB#anchor_1111m geraadpleegd op 23 mei 2017.

De Maashorst (2016) 'Het grootste aaneengesloten natuurgebied' <http://www.allemaalmaashorst.nl/het-gebied/natuur-en-landschap>, geraadpleegd op 27 maart 2017.

- De Maashorst (2017) 'De Maashorst is open voor recreanten, proef met wisenten wordt verlengd' <http://www.allemaalmaashorst.nl/nieuws/maashorst-is-open-recreanten-proef-wisent-wordt-verlengd>, geraadpleegd op 23 mei 2017.
- Drenthen, M. (2016) 'The Return of the Wild in the Anthropocene: Wolf Resurgence in the Netherlands' *Ethics, Policy & Environment* 18-3: 318-337.
- Drenthen (2017) 'Rewilding, Landschap en Identiteit' *De Levende Natuur* 118-1: 14-17.
- Jepson, P. & F. Schepers (2016) 'Making Space for Rewilding: Creating an Enabling Policy Environment' *Rewilding Europe & University of Oxford*.
- Jørgensen, D. (2015) 'Rethinking Rewilding' *Geoforum* 65: 482-488.
- Free Nature (2017) 'Grote Grazers in de Winter' <http://www.freenature.nl/cgi/agenda.cgi?site=free;conpag=p000122;item=001533;action=show;page=1>, geraadpleegd op 26 maart 2017.
- GMHNL (2016) 'Had de Wisentstier het Agressie-Gen?' <https://gekermoethetnietworden.wordpress.com/2016/10/06/had-de-wisentstier-het-agressie-gen/>, geraadpleegd op 3 april 2017.
- GMHNL (2016) 'Wisentstier op Ramkoers' <https://gekermoethetnietworden.wordpress.com/2016/09/30/wisentstier-op-ramkoers/>, geraadpleegd op 3 april 2017.
- Graef, D.J. (2016) 'Wildness' <https://culanth.org/fieldsights/965-wildness>, geraadpleegd op 25 maart 2017.
- Helmer, W. (1989) 'Filosofie van de Nacht' *Natuur en Milieu*.
- Helmer, W. (2015) 'Sami c'est moi?' *ARK Natuurontwikkeling*.
- Hintz, J. (2007) 'Some Political Problems for Rewilding Nature' *Ethics, Place & Environment* 10-2: 177-192.
- Höchtel, F., S. Lehringer & W. Konold (2005) 'Wilderness: What it means when it becomes a reality – A case study from the southwestern Alps' *Landscape and Urban Planning* 70: 85-95.
- Inrichtingsoverleg De Maashorst (2015) 'Inrichtings- en Beheerplan De Maashorst (2015-2019)' <http://www.allemaalmaashorst.nl/wp-content/uploads/2015/12/vastgesteld-IBeP.pdf>, geraadpleegd op 19 mei 2017.

Klaver, I. J. Keulartz, H. Van den Belt & B. Gremmen (2002) 'Born to be Wild: A Pluralistic Ethics Concerning Introduced Large Herbivores in the Netherlands' *Environmental Ethics*.

Keulartz, J. (2012) 'The Emergence of Enlightened Anthropocentrism in Ecological Restoration' www.researchgate.net/publication/25389222, geraadpleegd op 17 januari 2017.

Konijn, K. (2012) 'Wisenten in het Kraansvlak: De kennis en de Beleving van de Bezoeker' *Hogeschool INHolland Haarlem & ARK Natuurontwikkeling*.

Koster, H. (2017-1) 'Discussiepunt van de Maashorst: De Wisent' <http://blog.hknatuurfotografie.nl/2017/02/discussiepunt-van-de-maashorst-de-wisent.html#!/2017/02/discussiepunt-van-de-maashorst-de-wisent.html>, geraadpleegd op 27 maart 2017.

Koster, H. (2017-2) 'Wie moet er wennen?' http://blog.hknatuurfotografie.nl/2017/04/wie-moet-er-wennen_21.html, geraadpleegd op 22 mei 2017.

Linnartz, L. & R. Meissner (2014) *Rewilding Horses in Europe: Background and Guidelines* Nijmegen, Rewilding Europe.

Linnell, J. D. C., P. Kaczensky, U. Wotschikowsky & N. Lescureux (2015) 'Framing the Relationship between People and Nature in the Context of European Conservation' *Conservation Biology* 29-4: 978-985.

Lorimer, J. & C. Driessen (2013) 'Wild Experiments at the Oostvaardersplassen: Rethinking Environmentalism in the Anthropocene' *Transactions of the Institute of British Geographers* 39: 169-181.

Maashorst Media (2017) 'Even een pas op de plaats' *Meer Maashorst* 12-2: 6-7.

Massey, D. (2005) *For Space* London, Sage Publications.

Natuurmonumenten (2013) 'Resultaten Groot Wild Enquête' https://www.natuurmonumenten.nl/sites/default/files/Resultaten_groot_wild_enquete.pdf, geraadpleegd op 26 maart 2017.

Natuurgebied de Maashorst (2016) 'Stuurgroep de Maashorst' <http://fair.demaashorst.nl/maashorst/home/--menu-top/stuurgroep-de-maashorst.html>, geraadpleegd op 19 mei 2017.

Navarro, L. M. & H. M. Pereira (2012) 'Rewilding Abandoned Landscapes in Europe' *Ecosystems* 15: 900-912.

Nogués-Bravo, D., D. Simberloff, C. Rahbek & N. J. Sanders (2016) 'Rewilding is the new Pandora's Box in Conservation' *Current Biology Magazine* 26: 83-101.

NRIT Onderzoek (2011) 'Ruim 940.000 bezoekers aan De Maashorst'
http://www.nritmedia.nl/kennisbank/24574/Ruim_940.000_bezoekers_aan_De_Maashorst/?topicsid=, geraadpleegd op 31 mei 2017.

Omroep Brabant (2016) 'Tranen om Doodgeschoten Wisent: 'Dit had niet gehoeven'
<http://www.omroepbrabant.nl/?news/2556691353/Tranen+om+doodgeschoten+wisent,+Dit+had+niet+gehoeven.aspx>, geraadpleegd op 3 april 2017.

Rewilding Europe (2012) 'Rewilding as a tool, and the role of science'
<https://www.rewildingeurope.com/news/rewilding-as-a-tool-and-the-role-of-science/>, geraadpleegd op 16 februari 2017.

Rinfret, S. (2009) 'Controlling Animals: Power, Foucault, and Species Management' *Society & Natural Resources* 22-6: 571-578.

Robbins P., J. Hintz & S. A. Moore (2014) 'Wolves' in: P. Robbins, J. Hintz & S. A. Moore (red.) *Environment and Society: A Critical Introduction* Oxford, Wiley Blackwell: 183-202.

Robbins, P. & S. A. Moore (2013) 'Ecological Anxiety Disorder: Diagnosing the Politics of the Anthropocene' *Cultural Geographies* 20-1: 3-19.

Schenk, C. (2015) 'Rewilding Europe' in: G. Wuerther, E. Crist & T. Butler (red.) *Protecting the Wild: Parks and Wilderness, the Foundation for Conservation* New York, Island Press 96-105.

Soulé, M. & R. Noss (1998) 'Rewilding and Biodiversity: Complementary Goals for Continental Conservation' *Wild Earth*.

Smith, C., J. Dekker & J. Cromsigt (2008) 'Ruimte voor de Wisent in de Lage Landen' *De Levende Natuur* 109-1: 32-33.

Soper, K. (1995) 'Nature/'nature'' in: J. Bird, B. Curtis, M. Mash, T. Putnam, G. Robertson & L. Tickner (red.) *Nature, Science, Culture* Londen/New York, Routledge: 22-34.

Staatsbosbeheer (2015) 'Grote Grazers, Natuurlijke Grasmaaiers'
<https://www.youtube.com/watch?v=a3GbpXHSJJw>, geraadpleegd op 19 februari 2017.

Stuurgroep de Maashorst (2005) 'Maashorst – Herperduin Visie en Uitvoeringsprogramma'

Stuurgroep de Maashorst (2009-1) 'Maashorst Manifest: Manifest met een Visie'
<http://www.allemaalmaashorst.nl/maashorstmanifest>, geraadpleegd op 19 mei 2017.

- Stuurgroep de Maashorst (2009-2) ‘Natuurplan De Maashorst Integraal Inrichtings- en Natuurbeheerplan Maashorst-Herperduin’ <http://www.allemaalmaashorst.nl/wp-content/uploads/2015/10/B-Natuurplan-de-Maashorst-2009.pdf>, geraadpleegd op 19 mei 2017.
- Stuurgroep de Maashorst (2015) ‘Inrichtings- en Beheerplan De Maashorst (2015-2019)’ *ARK Natuurontwikkeling*.
- Stuurgroep de Maashorst (2017) ‘Verslag 28 maart 2017 Gebruikersoverleg’, per mail gestuurd naar alle deelnemers.
- Van den Berg, A. E. & S. L. Koole (2006) ‘New Wilderness in the Netherlands: An Investigation of Visual Preferences for Nature Development Landscapes’ *Landscape and Urban Planning* 78: 362-372.
- Van den Belt, H. (2004) ‘Networking Nature, or Serengeti behind the Dikes’ *History and Technology: An International Journal* 20-3: 311-333.
- Van den Hurk, M. (2017) ‘VDG en VVD dreigen met vertrek Oss uit Maashorst’ *Brabants Dagblad* <http://www.bd.nl/oss/vdg-en-vvd-dreigen-met-vertrek-oss-uit-maashorst~a28daadd/>, geraadpleegd op 27 maart 2017.
- Van den Hurk, M. (2017-2) ‘Maashorst zoekt gesprek met recreanten’ *Brabants Dagblad* <http://www.bd.nl/bernheze/protestgroepen-massaal-naar-overleg-maashorst-na-onstuimige-weken~a7eb334f/>, geraadpleegd op 27 maart 2017.
- Van den Hurk, M. (2017-3) ‘Toerwielersclubs Maashorst steunen verzet tegen nieuwe inrichting natuurgebied’ *Brabants Dagblad* <http://www.bd.nl/oss/toerwielersclubs-maashorst-steunen-verzet-tegen-nieuwe-inrichting-natuurgebied~ad96ec5a/>, geraadpleegd op 26 maart 2017.
- Van den Wittenboer, M. (2017) ‘De Wisent verdient een eerlijke kans in De Maashorst’ <https://petities.nl/petitions/de-wisent-verdient-een-eerlijke-kans-in-de-maashorst?locale=nl>, geraadpleegd op 26 maart 2017.
- Van der Lee, C. (2017) ‘Ingezonden Brief Grote Grazers’ *Meer Maashorst* 12 <http://meermaashorst.nl/ingezonden-brief-grote-grazers/>, geraadpleegd op 26 maart 2017.
- Van der Lee, C. (2017) ‘Ingezonden Brief: Positief Geluid over de Maashorst’ <http://www.kliknieuws.nl/regio/uden/algemeen/112557/ingezonden-brief-positief-geluid-over-maashorst>, geraadpleegd op 4 april 2017.
- Van Tiel, H. (2017) ‘De Maashorst is van ons allemaal’ *Arenalokaal* <https://www.arenalokaal.nl/arena/nieuws/regio-oss-uden/landerd/de-maashorst-is-van-ons-allemaal>, geraadpleegd op 26 maart 2017.

Veens, A. (2017) 'Blog: De Maashorst, Ruimte voor dialoog' <https://www.ark.eu/nieuws/2017/blog-de-maashorst-ruimte-voor-dialoog>, geraadpleegd op 12 juni 2017.

Werkgroep Maashorst Veilig Voor Iedereen (2017) 'Anti-Wisent Petitie' <https://geenwisentindemaashorst.petities.nl/>, geraadpleegd op 3 april 2017.

Afbeeldingen

ARK (2014) 'Exmoor pony', <https://www.ark.eu/nieuws/2014/vennen-verschijnen-waar-populieren-verdwijnen>, geraadpleegd op 3 april 2017.

Boutkan, S. (2017) 'Wachtrij vanwege wisent...' <https://www.arenalokaal.nl/arena/nieuws/regio-oss-uden/landerd/wachtrij-vanwege-wisent>, geraadpleegd op 19 mei 2017.

Linnartz, L. (2016) 'Tauros', persoonlijke overhandiging.

Linnartz, L. (2015) 'Wisent', persoonlijke overhandiging.

Stuurgroep de Maashorst (2017) 'Streefbeeld Natuurgebied de Maashorst' <http://www.demaashorst.nl/>

Van Doorn, M. (2017) 'De wisenten zijn mooi om te fotograferen', persoonlijke overhandiging.

Van Doorn, M. (2017) 'Die tarossen staan nu ook al zo!', persoonlijke overhandiging.

Van Doorn, M. (2017) 'Voorkant publiek in wengebied', persoonlijke overhandiging.

Van Doorn, M. (2017) 'Omheining zodat de wisent kan wennen aan de mens, en andersom', persoonlijke overhandiging.

Bijlage 1: ‘Enquête: Grote grazers & Ervaringen van het publiek’

Beste meneer/mevrouw,

Ik ben een studente Culturele Antropologie en doe in samenwerking met ARK Natuurontwikkeling een onderzoek naar de visies van bezoekers van de Maashorst op het gebied en de grote grazers (zie afbeeldingen van deze dieren verder in deze enquête). U kunt een belangrijke bijdrage leveren met het invullen van deze vragenlijst. Er zijn geen goede of foute antwoorden, juist uw persoonlijke mening wordt erg op prijs gesteld. De gegevens worden strikt anoniem gebruikt, zodat uw privacy gewaarborgd blijft. Het invullen kost ongeveer 10 minuten.

Hartelijk dank voor uw medewerking,

Anne Veens

(e-mail: anneveens@live.nl, tel: 0612166831).

Deel 1: Bezoek aan de Maashorst

Hoe vaak bezoekt u de Maashorst ongeveer per jaar?

_____ keer

Welke activiteit onderneemt u vandaag tijdens uw bezoek aan de Maashorst?

- Wandelen zonder hond
- Wandelen met hond
- Fietsen
- Mountainbiken
- Paardrijden
- Overig, namelijk _____

In welk gezelschap bezoekt u vandaag de Maashorst? Meerdere antwoorden mogelijk.

- Alleen
- Met hond
- Met partner
- Met vriend(en)
- Met gezin met (kleine) kinderen
- Overig, namelijk _____

Kruis aan op welke manier(en) u heeft gehoord of gelezen over de grote grazers op De Maashorst. Meerdere antwoorden mogelijk.

- Website van ARK Natuurontwikkeling
- Website van Natuurcentrum de Maashorst
- Persbericht in de krant
- Informatieborden in de Maashorst
- Excursie in de Maashorst
- Social Media, namelijk _____
- Folder en/of flyer, namelijk _____
- Overig, namelijk _____
- Ik heb nog niet gehoord of gelezen over de grote grazers

Deel 2: Visies op natuur

Kruis aan in hoeverre u het eens bent met onderstaande stellingen.

Ik zie mijzelf als een natuurmens

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik vind de Nederlandse natuur over het algemeen wild (robuust, ongecontroleerd)

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik vind de natuur in de Maashorst wild (robuust, ongecontroleerd)

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik ben positief over de aanwezigheid van grote grazers in De Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik vind een rijke biodiversiteit in de Maashorst belangrijk

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik voel me beperkt in mijn vrijheid door de grote grazers

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Afbeelding 2

Ik ken dit dier

- Ja, dit is een _____
- Ja, maar ik weet niet hoe dit dier heet
- Nee

Ik ben dit dier wel eens tegengekomen

- Ja, namelijk ongeveer ____ keer
- Nee

Ik ben positief over de aanwezigheid van dit dier in de Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik voel me veilig met de aanwezigheid van dit dier in de Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik vind dit dier wild in de zin van woest, agressief, ruw

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik vind dit dier wild in de zin van wild levend, niet gedomesticeerd

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Dit dier heeft een positieve invloed op de natuur van de Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Dit dier hoort thuis in de natuur van de Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Afbeelding 3

Ik ken dit dier

- Ja, dit is een _____
- Ja, maar ik weet niet hoe dit dier heet
- Nee

Ik ben dit dier wel eens tegengekomen

- Ja, namelijk ongeveer ____ keer
- Nee

Ik ben positief over de aanwezigheid van dit dier in de Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik voel me veilig met de aanwezigheid van dit dier in de Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik vind dit dier wild in de zin van woest, agressief, ruw

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Ik vind dit dier wild in de zin van wild levend, niet gedomesticeerd

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Dit dier heeft een positieve invloed op de natuur van de Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Dit dier hoort thuis in de natuur van de Maashorst

Helemaal mee oneens   Helemaal mee eens

Deel 4: Tot slot

Tot slot volgen een paar vragen over uw persoonlijke kenmerken.

Wat is uw leeftijd? _____ jaar

Wat is uw geslacht?   Man   Vrouw

Wat is uw hoogst afgeronde opleiding?

- Basisschool/ lagere school
- Middelbare school
- Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO, MTS, MEAO, ROC)
- Hoger Beroepsonderwijs (HBO, HEAO, HTS)
- Universiteit
- Anders, namelijk: _____

Wie in uw familie heeft / hebben een agrarisch beroep (gehad)? Meerdere antwoorden mogelijk.

- Ikzelf
- Mijn partner
- Mijn ouder(s)
- Mijn grootouder(s)
- Mijn broer(s) en/of zus(sen)
- Mijn kind(eren)
- Overig, namelijk _____
- Ik heb geen agrarische achtergrond

Wat is uw plaatsnaam en postcode?

_____

Dit was het einde van de vragenlijst. Heeft u opmerkingen of vragen, dan kunt u deze hier of op de achterkant van dit vel kwijt. Hartelijk bedankt voor uw medewerking.

Bijlage 2: Statistische Analyses in SPSS

Analyse 1, blz. 23. 'Verband houding rewilding en houding grote grazers'

Correlations			Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap	Ik ben positief over de aanwezigheid van grote grazers in De Maashorst
Spearman's rho	Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 119	,539** ,000 119
	Ik ben positief over de aanwezigheid van grote grazers in De Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,539** ,000 119	1,000 . 120

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Analyse 2, blz. 36. 'Verband houding exmoor pony en ervaring van veiligheid bij exmoor pony'

Correlations			Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst
Spearman's rho	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 121	,838** ,000 120
	Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,838** ,000 120	1,000 . 120

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Analyse 3, blz. 36. ‘Verband houding exmoor pony en houding thuishoren van de exmoor pony’

			Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	De exmoor pony hoort thuis in de natuur van de Maashorst
Spearman's rho	Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 120	,643** ,000 120
	De exmoor pony hoort thuis in de natuur van de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,643** ,000 120	1,000 . 121

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Analyse 4, blz. 40. ‘Verband houding tauros en ervaring van veiligheid bij de tauros’

Correlations

			Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst
Spearman's rho	Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 121	,855** ,000 121
	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,855** ,000 121	1,000 . 122

Het verband voor de tauros tussen gevoel van veiligheid en houding is 0,855 (sterk).

Analyse 5, blz. 41. ‘Verband wandelaar met hond en houding en ervaring van veiligheid bij tauros’

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Ik heb wel of geen hond waarmee ik in de Maashorst wandel.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	766,000	Retain the null hypothesis.
2	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Ik heb wel of geen hond waarmee ik in de Maashorst wandel.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	840,000	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Analyse 6, blz. 41. ‘Verband houding en thuishoren van de tauros’

			Dit dier (tauros) hoort thuis in de natuur van de Maashorst	Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst
Spearman's rho	Dit dier (tauros) hoort thuis in de natuur van de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 121	,714** ,000 120
	Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,714** ,000 120	1,000 . 121

Analyse 7, blz. 44. ‘Verband houding en ervaring van veiligheid bij de wisent’

			Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst
<u>Spearman's rho</u>	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	<u>Correlation Coefficient</u> <u>Sig. (2-tailed)</u> N	1,000 . 122	,783** ,000 119
	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	<u>Correlation Coefficient</u> <u>Sig. (2-tailed)</u> N	,783** ,000 119	1,000 . 119

Analyse 8, blz. 49. ‘Verband houding en thuishoren wisent’

			Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Dit dier (wisent) hoort thuis in de natuur van de Maashorst
Spearman's rho	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 119	,879** ,000 119
	Dit dier (wisent) hoort thuis in de natuur van de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,879** ,000 119	1,000 . 122

Analyse 9, blz. 52. ‘Verband leeftijd en ervaring van veiligheid wisent’

			Wat is uw leeftijd?	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst
Spearman's rho	Wat is uw leeftijd?	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 122	-,261** ,004 122
	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	-,261** ,004 122	1,000 . 122

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Analyse 10, blz. 53. 'Verband geslacht en ervaring veiligheid van tauros'

			Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst
		Wat is uw geslacht?	
Spearman's rho	Wat is uw geslacht?	Correlation Coefficient	1,000
		Sig. (2-tailed)	,124
		N	,172
			122
Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst	Wat is uw geslacht?	Correlation Coefficient	1,000
		Sig. (2-tailed)	,124
		N	,172
			122

Analyse 11, blz. 53. 'Verband geslacht en ervaring veiligheid van wisent'

			Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst
		Wat is uw geslacht?	
Spearman's rho	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient	1,000
		Sig. (2-tailed)	,153
		N	,093
			122
Wat is uw geslacht?	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient	1,000
		Sig. (2-tailed)	,153
		N	,093
			122

Analyse 12, blz. 53. 'Mann-Whitney geslacht en ervaring veiligheid van wisent en tauros'

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst is the same across categories of Wat is uw geslacht?.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	93,000	Retain the null hypothesis.
2	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Wat is uw geslacht?.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	171,000	Retain the null hypothesis.
3	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst is the same across categories of Wat is uw geslacht?.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	578,000	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Analyse 13, blz. 52. 'Verband geslacht en houding wisent'

			Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Wat is uw geslacht?
Spearman's rho	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient	1,000	-,209*
		Sig. (2-tailed)	.	,023
		N	119	119
		Wat is uw geslacht?		
	Wat is uw geslacht?	Correlation Coefficient	-,209*	1,000
		Sig. (2-tailed)	,023	.
		N	119	122

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Analyse 14, blz. 55. 'Mann Whitney omwonenden en houding en ervaring van veiligheid wisent, tauros en exmoor pony'

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst is the same across categories of Wel of niet wonend in/om de Maashorst.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	14,000	Reject the null hypothesis.
2	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst is the same across categories of Wel of niet wonend in/om de Maashorst.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	17,000	Reject the null hypothesis.
3	The distribution of Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Wel of niet wonend in/om de Maashorst.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	237,000	Retain the null hypothesis.
4	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Wel of niet wonend in/om de Maashorst.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	91,000	Retain the null hypothesis.
5	The distribution of Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst is the same across categories of Wel of niet wonend in/om de Maashorst.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	60,000	Retain the null hypothesis.
6	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst is the same across categories of Wel of niet wonend in/om de Maashorst.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	270,000	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Analyse 15, blz. 55. 'Verband omwonenden en houding wisent'

			Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Wel of niet wonend in/om de Maashorst
Spearman's rho	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient	1,000	,226*
		Sig. (2-tailed)	.	,013
		N	119	119
	Wel of niet wonend in/om de Maashorst	Correlation Coefficient	,226*	1,000
		Sig. (2-tailed)	,013	.
		N	119	122

Analyse 16, blz. 55. ‘Verband omwonenden en ervaring van veiligheid wisent’

			Wel of niet wonend in/om de Maashorst	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst
Spearman's rho	Wel of niet wonend in/om de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 122	,216* 122
	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,216* ,017 122	1,000 122

Analyse 17, blz. 56 en 57. ‘Mann-Whitney agrarische achtergrond (inclusief via grootouders) en houding rewilding en houding en ervaring van veiligheid van wisent, tauros en exmoor pony’

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_OudersGrootlk.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	56,000	Retain the null hypothesis.
2	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_OudersGrootlk.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	11,000	Reject the null hypothesis.
3	The distribution of Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_OudersGrootlk.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	182,000	Retain the null hypothesis.
4	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_OudersGrootlk.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	74,000	Retain the null hypothesis.
5	The distribution of Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_OudersGrootlk.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	459,000	Retain the null hypothesis.
6	The distribution of Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_OudersGrootlk.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	794,000	Retain the null hypothesis.
7	The distribution of Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap is the same across categories of Agrarisch_OudersGrootlk.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,000	Reject the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Analyse 18, blz. 56 en 57. ‘Mann-Whitney agrarische achtergrond (exclusief via grootouders) en houding rewilding en houding en ervaring van veiligheid van wisent, tauros en exmoor pony’

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of lk ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_Zonder_opa.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	9,000	Reject the null hypothesis.
2	The distribution of lk voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_Zonder_opa.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	5,000	Reject the null hypothesis.
3	The distribution of lk ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_Zonder_opa.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	218,000	Retain the null hypothesis.
4	The distribution of lk voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_Zonder_opa.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	336,000	Retain the null hypothesis.
5	The distribution of lk ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_Zonder_opa.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	771,000	Retain the null hypothesis.
6	The distribution of lk voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst is the same across categories of Agrarisch_Zonder_opa.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	823,000	Retain the null hypothesis.
7	The distribution of lk ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap is the same across categories of Agrarisch_Zonder_opa.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,000	Reject the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Analyse 19, blz. 56 en 57. ‘Verband agrarische achtergrond (inclusief via grootouders) en houding rewilding, houding en ervaring van veiligheid wisent’

		Agrarisch_Oud ersGrootIk	Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandscha p	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst
Agrarisch_OudersGrootIk	Correlation Coefficient	1,000	,345**	,176	,233**
	Sig. (2-tailed)	.	,000	,055	,010
	N	122	119	119	122
Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap	Correlation Coefficient	,345**	1,000	,424**	,391**
	Sig. (2-tailed)	,000	.	,000	,000
	N	119	119	116	119
Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient	,176	,424**	1,000	,783**
	Sig. (2-tailed)	,055	,000	.	,000
	N	119	116	119	119
Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient	,233**	,391**	,783**	1,000
	Sig. (2-tailed)	,010	,000	,000	.
	N	122	119	119	122

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Analyse 20, blz. 56 en 57. ‘Verband agrarische achtergrond (exclusief via grootouders) en houding rewilding, houding en ervaring van veiligheid wisent’

Correlations

		Agrarisch_Zonder_opa	Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst
Agrarisch_Zonder_opa	Correlation Coefficient	1,000	,370**	,241**	,255**
	Sig. (2-tailed)	.	,000	,008	,005
	N	122	119	119	122
Ik ben positief over het omvormen van agrarisch landschap naar een wilder natuurlandschap	Correlation Coefficient	,370**	1,000	,424**	,391**
	Sig. (2-tailed)	,000	.	,000	,000
	N	119	119	116	119
Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient	,241**	,424**	1,000	,783**
	Sig. (2-tailed)	,008	,000	.	,000
	N	119	116	119	119
Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Correlation Coefficient	,255**	,391**	,783**	1,000
	Sig. (2-tailed)	,005	,000	,000	.
	N	122	119	119	122

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Analyse 21, blz. 57. ‘Verband frequentie bezoek en houding en ervaring van veiligheid exmoor pony’

			Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	Hoe vaak bezoekt u de Maashorst ongeveer per jaar?
Spearman's rho	Ik ben positief over de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 120	,838** ,000 120	,124 ,177 120
	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de exmoor pony in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,838** ,000 120	1,000 . 121	,030 ,748 121
	Hoe vaak bezoekt u de Maashorst ongeveer per jaar?	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,124 ,177 120	,030 ,748 121	1,000 . 122

Analyse 22, blz. 57. ‘Verband frequentie bezoek en houding en ervaring van veiligheid tauros’

			Hoe vaak bezoekt u de Maashorst ongeveer per jaar?	Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst
Spearman's rho	Hoe vaak bezoekt u de Maashorst ongeveer per jaar?	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1,000 . 122	,021 ,817 121	-,075 ,409 122
	Ik ben positief over de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	,021 ,817 121	1,000 . 121	,855** ,000 121
	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de tauros in de Maashorst	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	-,075 ,409 122	,855** ,000 121	1,000 . 122

Analyse 23, blz. 57. 'Verband frequentie bezoek en houding en ervaring van veiligheid wisent'

			Hoe vaak bezoekt u de Maashorst ongeveer per jaar?	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst
<u>Spearman's rho</u>	Hoe vaak bezoekt u de Maashorst ongeveer per jaar?	<u>Correlation Coefficient</u>	1,000	-,173	-,189*
		<u>Sig. (2-tailed)</u>	.	,060	,037
		N	122	119	122
	Ik ben positief over de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	<u>Correlation Coefficient</u>	-,173	1,000	,783**
		<u>Sig. (2-tailed)</u>	,060	.	,000
		N	119	119	119
	Ik voel me veilig met de aanwezigheid van de wisent in de Maashorst	<u>Correlation Coefficient</u>	-,189*	,783**	1,000
		<u>Sig. (2-tailed)</u>	,037	,000	.
		N	122	119	122

Bijlage 3: Blog ‘De Maashorst: Ruimte voor dialoog’

In het kader van mijn onderzoek op de Maashorst heb ik voor de website van ARK een blog geschreven over mijn ervaringen in het veld, die zich in het specifiek richt op een excursie waar zowel de oprichters van de tegenpetitie als de oprichter van de voorpetitie bij aanwezig waren (zie Veens 2017).

De Maashorst: Ruimte voor dialoog

Om 10 uur 's ochtends verzamelen we bij het huis van Jan en José van der Velden, met de okergele en donkergroene kozijnen, aan de rand van natuurgebied de Maashorst. Jan opent de deur. Ook aanwezig zijn vogelaarster Mignon van den Wittenboer en bosbeheerder Maurice van Doorn. Het is nog fris, met een lichte motregen. ‘Nou, we smelten er gelukkig niet van’ zegt Maurice. We gaan op pad.

Na tien minuutjes loopt het bosweggetje tot een eind. Daar waar je vroeger door kon lopen, dwars de natuur in, staat nu een hek, betreurt José. In 2016 zijn de wisenten in de Maashorst geïntroduceerd. Hun wengebied van zo'n 200 hectare is afgezet met stroomdraad. ‘Op deze manier kan de wisent aan de mens wennen, en de mens evengoed aan de wisent’ herinner ik me van een van mijn eerste excursies bij ARK. Maurice zoekt het sleuteltje van de poort.

De wisent geldt als aanleiding voor deze ochtend: Jan en José zien de wisent liever gaan dan komen. Zij zijn met hun anti-wisent-petitie de spreekbuis voor het uit het dorp Zeeland afkomstige protest tegen de wisent. Mignon heeft namens Vogelwacht Uden een voorpetitie georganiseerd. Zelfs met borden zijn zij bij het raadhuis van Schaijk gaan staan om de wisent te verdedigen. ‘Wij zijn niet bang’ en ‘It's not the end for the wisent’ luidden hun leuzen. Toen Jan, José en Mignon elkaar troffen tijdens het gebruikersoverleg in gemeentehuis Oss besloten zij er, onder begeleiding van Maurice, een excursie aan vast te knopen. De kwestie zou op die manier nog eens bepraat kunnen worden, in nabijheid van de dieren waar het allemaal over gaat.

Niet dat de excursie alleen de wisent betreft, die samen met de exmoor pony en de tauros de grote grazers van het gebied vormen. Tijdens de wandeling bespreekt het groepje talloze diersoorten. Reeën, salamanders, dassen, mieren, hazen, vogels: welke zijn de afgelopen jaren afgenomen, welke toegenomen – hun waarnemingen in het veld zijn scherp en gebaseerd op jarenlange kennis van het gebied. Jan en José weten van alles aan te wijzen op de grond en Mignons gehoor voor vogels is feilloos. Met name één soort in het bijzonder maakt dat ik vandaag ook aanwezig ben: De mens.

In mijn studie Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie, die zich toespitst op het gedrag van groepen mensen, ben ik uit interesse voor natuurbeleid in Nederland terechtgekomen bij ARK Natuurontwikkeling. ARK heeft mij een stageonderzoek toegewezen in de Maashorst, waar mijn veldwerk zich afgelopen maanden voltrok. Beeldvorming en belangen zorgen ervoor dat verschillende groepen verschillend denken over de grazers. Met name de wisent heeft geleid tot twijfels en vragen.

Ik onderzoek deze ideeën en gevoelens onder het bredere mom van ‘de *ervaringen*’ van bezoekers en omwonenden.

Zijn het immers niet ook die ‘subjectieve natuurervaringen’ waar Wouter Helmer, een van de oprichters van ARK Natuurontwikkeling, bijna 30 jaar geleden al over repte? In zijn essay *Filosofie van de Nacht* (1989) pleitte hij voor een nieuwe benadering van natuurbescherming, waarbij niet slechts de logische argumenten in acht worden genomen, maar ook de persoonlijke ervaringen van mensen. Daar waar wetenschappelijke objectiveringen immers afstandelijk kunnen zijn, leidt de integratie van gevoel en zintuigelijke waarnemingen tot meer betrokkenheid. Niet alleen op ecologisch of biologisch vlak is natuurontwikkeling belangrijk en interessant, ook biedt de natuur talloze elementen die zich in het maatschappelijke denken en handelen vertalen als prikkelend, contrasterend en waardevol. Bovendien, en dat is waar ik als cultureel antropoloog inspring, is natuurontwikkeling niet los te denken van haar culturele context.

20 à 30 jaar geleden was de Maashorst nog, zoals Maurice het benoemt ‘maïskolf en landbouw’. Destijds liep hij er, net als ik nu, rond als stagiair. Jan en José halen herinneringen op over hun oude auto, waarmee ze, op de plek waar we nu door het hoge gras wandelen, langs de akkers reden. Het land van de boeren is in deze Noord-Brabantse regio alom vertegenwoordigd, maar op deze 3500 hectare ziet het er inmiddels toch iets anders uit. ‘Ik vind het wilder, ik vind het ruiger’ zei een man tijdens mijn veldwerk op een van de uitkijkbankjes. Hij en zijn vrouw zoeken jaarlijks de mooiste fietsroutes in Nederland uit, maar de Maashorst blijft voor hen onovertreffelijk. ‘We kwamen hier 15 jaar geleden ook al, maar onze blik op de Maashorst is wel veranderd. De graslanden zijn veel mooier, het landschap heeft meer ruimte. Het is prachtig.’ Er klinken ook andere stemmen. Een boer uit de buurt vertelde me hoe hij geschrokken is, en nog steeds schrikt, van de veranderingen. ‘Het lijkt wel alsof er een bom is gevallen. Alles staat door elkaar. Het is een grote dierentuin. Ik durf er nog amper in, mijn vrouw al helemaal niet meer.’

Ook Jan en José hebben hun twijfels. Het feit dat de natuurkern al een tijd gesloten is voor publiek zit hen dwars. Openstelling van het gebied beschouwen zij niet als de oplossing. Want wat als mensen hun afstand niet weten te bewaren tot de dieren? Als ze per ongeluk (of expres) de dieren te dicht naderen, en opjagen? Zullen alle toeristen weten hoe ze zich moeten gedragen? Wie draagt er verantwoordelijkheid voor ongelukken? Ook pleiten zij voor de buurtgenoten die uit angst hun ‘achtertuingebied’ tegenwoordig mijden. Mignon beaamt dat de dieren enige onvoorspelbaarheid opleveren. Afstand houden vindt zij evengoed een ingewikkelde zaak, omdat er situaties denkbaar zijn waarbij dat moeilijk is. Toch benadrukt zij dat het plan een kans moet worden gegeven. Zij vindt de wisenten mooi en passend in het landschap. ‘Laat mensen met angst meedoen aan een excursie, laat ze meegaan met een ranger in plaats van langs de zijlijn roepen’ oppert ze. En of het nu eigenlijk een natuurgebied of een recreatiegebied is? Sluit het één het ander uit? De partijen luisteren naar elkaar en bevragen elkaar. Mij bevalt dat er ruimte is voor dialoog.

Ondanks hun verschillende meningen zijn Mignon, Jan en José beslist geen tegenpolen te noemen. Dit zijn mensen met hart voor de Maashorst. Ook tijdens mijn veldwerk was ik onder de indruk van de bezoekersprofielen. In mijn enquête, die ik onder 122 bezoekers af nam, stonden mensen vaak voor mijn neus te rekenen bij de vraag *'Hoe vaak bezoekt u De Maashorst per jaar?'*. 'Nou, minstens 4 keer per week. Telt meerdere keren per dag ook mee? Dat wordt dan... toch wel zo'n 250 keer, in ieder geval'. 85% zegt eens te zijn met de stelling *'Ik zie mijzelf als een natuurmens'*, waarbij het grootste gedeelte zelfs koos voor 'heel erg mee eens'. De Maashorst kent veel trouwe bezoekers, ongeacht hun uiteenlopende houdingen ten opzichte van de grazers.

De wisenten hebben we op deze laatste veldwerkdag niet gezien. Ze trokken zich terug in het bos met het pasgeboren kalf. Na enkele uren kwamen we terug in de gezellige woonkamer van Jan en José. Het verhaal van het doorgeknipte slot bij een van de wengebiedpoorten, een aantal weken geleden, bracht ons aan het lachen. 'Dat is in ieder geval niet de weg' zei Mignon. Ieder van ons stemde in. Toch hoop ik wel dat ARK, zoals zij ooit eens begonnen is met het 'onthekken' van stukken natuur, dit wengebieddraad binnenkort ook weg kan halen. Maar let wel, de voorwaarde is helder: 'De wisent moet eerst wennen aan de mens' en, wat sinds het begin van mijn veldwerk steeds meer betekenis heeft gekregen: 'De mens evengoed aan de wisent'.

